

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR
AKADEMİYASI

FOLKLOR İNSTİTUTU

Prof.Dr. Sədnik Paşa Pirsultanlı

Tikmədaşlı Xəstə Qasının
ədəbi irsinin tədqiqi

BAKI – “AZƏRNƏŞR” - 2011

BBK 47

P 46

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Folklor İnstitutu Elmi Şurasının
qərarı ilə çap olunur

RƏYÇİ: *NİZAMİ CƏFƏROV,*
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının
müxbir üzvü, professor

ELMİ REDAKTOR: *ABBAS SƏMƏDOV,*
filologiya elmləri doktoru, professor

Sədnik Paşa Pirsultanlı (Paşayev)
filologiya elmləri doktoru, professor

“Tikmədaşlı Xəstə Qasımın
ədəbi irsinin tədqiqi”. 256 səh.

Xəstə Qasımın şeirlərini ilk dəfə biz toplayıb, 1975-ci ildə Bakıda “Gənclik” nəşriyyatında çap etdirdik. Bu günə qədər Tikmədaşlı Xəstə Qasımın ədəbi irsi haqqında namizədlik və ya doktorluq dissertasiyaları yazılmamışdır. “Tikmədaşlı Xəstə Qasımın ədəbi irsinin tədqiqi” monoqrafiyası aşuq-şairin həyat və yaradıcılığını geniş əhatə edən mükəmməl tədqiqat əsəridir.

P 4700000000 **qrifli nəşr**
M-651 (07) – 2011

© Pirsultanlı S.

Yarım əsr Tikmədaşlı Xəstə Qasım sorağında

Demək olar ki, 1955-ci ildən etibarən ali təhsilli, aşıq yaradıcılığının tədqiqatçısı kimi yerli və mərkəzi qəzetlərdə məqalələrim çap olunurdu. Bunlardan ikisi daha səciyyəvi idi:

1. “Xalq ədəbiyyatı nümunələri nə vaxt nəşr ediləcəkdir?”¹
2. “Aşıq havalarını diqqətlə toplamalı”.²

İlk tədqiqatçılıq günlərimdən aşıq nəzəriyyəçisi olaraq, iki şəxs mənim diqqətimi cəlb etmişdir. Onlardan birincisi, dastanlarımızın yaranma tarixini bilən Qaracaoğlan, ikincisi aşıqların yaradıcılıq mövqelərini düzgün müəyyənləşdirən, gənc aşıq Növrəs İmandır. Qaracaoğlan dastanlarımızın ümumi xronoloji ardıcılığına diqqət yetirən bir dastan aşığı kimi deyir:

Xurşid öz Mahının izinə yatdı,
Qəmbər Arzusunun dizinə yatdı.

¹ Sədnik Paşayev. “Xalq ədəbiyyatı nümunələri nə vaxt nəşr ediləcəkdir?” “Azərbaycan gəncləri” qəzeti. 1955-ci il, 26 avqust.

² Sədnik Paşayev. “Aşıq havalarını diqqətlə toplamalı”. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti. 1955-ci il, 2 sentyabr.

Dünyada Şahsənəm murada çatdı,
Aşiq Qərrib kimi gülən olmadı.³

Kərəm Əslisini illərlə gəzdi,
Axırı tapammadı canından bezdi.
Yar yolunda ürəyini çox üzdü,
Aşiq Kərəm kimi yanan olmadı.

Kim görübdü Fərhad ilə Şirini?
Onlar da sevirdi biri-birini.
Atdı külüngünü yardı sərini,
Fərhad tək yar yolunda ölən olmadı.

“Azərbaycan məhəbbət dastanları”⁴ kitabında Qaracaoğlanın məlum qoşması “Əsli və Kərəm” dastanında fərqli şəkildə Kərəmin adına verilmişdir. Şeir Qaracaoğlana məxsusdur. Kərəm el-el gəzən aşiq deyil, o, bir məhəbbət aşiqidir. Qaracaoğlan isə Türkiyəni, Orta Asiyanı, Misiri, İrəvanın Oxçuoğlu bölgəsini, Gürcüstanın Borçalısını gəzmiş, dastanlar söyləmiş, şeirlər qoşmuş, aşiq sənətinin səyyarlığını yüksək qiymətləndirən istedadlı bir şair-aşiq olmuşdur.

³ S.P.Pirsultanlı . “Arzu-Qəmbər dastanları və onun yayılma coğrafiyası”, “Folklor və etnoqrafiya jurnalı”. 2009-cu il. № 6. səh. 127-130.

⁴ “Azərbaycan məhəbbət dastanları”, “Elm nəşriyyatı” Bakı. 1979. səh. 94.

Qaracaoğlan da Kərəmin adını həmin qoşmasında başqa məhəbbət aşiqləri ilə yanaşı yad etmişdir.

“Əsli və Kərəm” dastanında verilmiş beş bəndlik qoşma içərisində Qaracaoğlana aid bir bənd şeir ilişib qalmışdı ki, bu da tədqiqat üçün çox dəyərli bir faktdır. Həmin bənddə deyilir:

Ağ Qovaq qız Yüri bəyinin dəngi,
Şah İsmayılın yarı Ərəbzəngi,
Leyla da bir zaman Məcnunun dəngi,
Onlara da imdad olan olmadı.⁵

Bizim üçün burada ən maraqlı olan “Ağ Qovaq qız”ı əhvalatıdır. Məlumdur ki, Oğuz xan ova çıxarkən günəşin saçaqları arasından bir qız çıxır. Ona Günəşqızı deyirlər. Günəşqızının Oğuzdan üç oğul uşağı - Ayxan, Günxan və Ulduzxan adlı övladları doğulur. İkinci dəfə ova çıxarkən dənizdə bitmiş ağ qovaq ağacının koğuşundan, yəni içərisindən bir qız çıxır. Həmin qıza isə Dənizqızı deyilir. Dənizqızından da Oğuzun üç oğlu olur. Bunların adını Dənizxan, Dağxan və Göyxan qoyurlar. Burada bizim üçün

⁵ “Azərbaycan məhəbbət dastanları”, “Elm nəşriyyatı”, Bakı, 1979, səh. 94.

maraqlı olan Ağ Qovaq qızının adının çəkilməsidir.

“Əsli və Kərəm” dastanında Xəstə Qasımın məlum bir qoşması da Kərəmin bir qoşması ilə qoşalaşır.

Kərəm məhəbbət aşığıdır. Xəstə Qasım isə dərin mündəricəli ustadnamələr müəllifi kimi sələflərindən və xələflərindən çox irəli getmişdir. “Canım aldı gülü məndən alınca” şeiri yüz illərdir ki, məclislər yola salmış ustadnamədir. Dastan yaradıcılığına dərindən bələd olan elə bir aşiq tapmaq mümkün deyildir ki, Xəstə Qasımın bu qoşma-ustadnaməsini əzbərdən bilməsin, məclislərdə söyləməsin.

Alimdən dərs aldım əlif-bey üçün,
Sürəhilər düzülübdür mey üçün,
Dəli könül, qəm çəkirsən nə üçün?
Qəmli günün şad günü var yanınca.⁶

Hətta, adı çəkilməyən bir qoşmada söz deyiminə və ləfsinə görə dərhal təyin etmək olar ki, bu Xəstə Qasımın şeiridir. Xəstə Qasımın şeirləri yüzlərlə, minlərlə şeirə qarışsa belə onu seçmək, ayırd etmək olar.

⁶ “Aşıqlar” kitabı, Bakı, 1960, səh. 41.

Qaracaoğlan bütün aşıqlərin faciəli həyatına acıyır. Onun şeirinin möhür bəndinə diqqət yetirdikdə görürük ki, Qaracaoğlanın öz həyatı da sirli-sehrlidir. Özünün dediyi kimi onun da dər-dini həyatda bilən olmamışdı.

Qaracaoğlanam, dağ döşündə oturdum,
Bir olan dərdimi minə yetirdim.
Həkimini – loğmandan dərman gətirdim,
Mənim dərdlərimi bilən olmadı.

Qaracaoğlan aşiq şeir və musiqisi ilə yanaşı, dastan yaradıcılığına böyük önəm verir. Doğrudan da, dastan aşığın ana əsəridir, dastan aşığın dərslidir, ustad aşiq öz şagirdlərini dastan vasitəsi ilə yetişdirir. Dastanın quruluşu, onun öyrənilməsi şagirdlər üçün bir məktəbdir. Əgər dastan qəhrəmanlıq dastanıdırsa, onun əvvəlində vücudnamə olur. Klassik aşiq yaradıcılığında onun bir adı da pişrovdur. Ona görə ki, vücudnamə dastanın başlanğıcı, giriş hissəsində deyilir. Dastanın sonunda isə cahannamə olur. “Kitabi - Dədə Qorqud” da çox boyların sonunda aşağıdakı cahannamə nümunəsi verilir.

Gəlimli, gedimli dünya,
Son ucu ölümlü dünya.

Torpaq aldı, yer gizlədi,
Fani dünya kimə qaldı?

Xəstə Qasımın, Abdalgülablı Valehin yaratdıqları “Cahannamə”lər indi də öz müasirliklərini saxlamaqdadırlar. Müxəmməs-duvaqqapmalar insanda xoş əhval-ruhiyyə yaratmaq məqsədi daşıyırsa, “Cahannamə”lər dünyadan neçə-neçə yenilməz, əfsanəvi qəhrəmanın, məhəbbət aşiqinin köçdüyünü sadalamaqla, yada salmaqla insanı dözümlü, səbirli, iradəli olmağa çağırır, ona bir növ təskinlik verir.

Xəstə Qasımın “Cahannamə”sinin son möhürbəndi belə tamamlanır:

İsgəndər Daranı taxtından saldı,
Cahana şah gəldi sonu nə oldu?
Yarı yolda öldü, Misirdə qaldı,
Qasım kimi yandı, kül oldu getdi.⁷

Abdalgülablı Valeh də yaratdığı “Cahannamə”də dünyadan köçmüş şahları, xaqanları, məhəbbət aşiqələrini bir-bir yad edir.

Ənənəyə görə qəhrəmanlıq dastanlarının əvvəlində “Vücutnamə”lər verilmiş, qəhrəmanın

⁷ Xəstə Qasım. Bakı “Gənclik” nəşriyyatı, 1975, səh 26. (toplayanı və tərtib edəni Sədnik Paşayev).

bir yaşından yüz yaşına qədərki fizioloji, psixoloji, fiziki inkişafı, ayrı-ayrı dövrlərdəki hünər və bacarığı izlənilmişdir.

Qaracaoğlan dastan ifaçısı olmaqla yanaşı, özü də bir neçə dastanın müəllifidir. Bizə görə “Mahmud və Nigar” dastanını da Qaracaoğlan yaratmışdı. Ağbabalı Aşıq İsgəndər “Qaracaoğlan və Yaxşı” adlı bir dastanın olduğunu da qeyd edir.

Qars bölgəsində yayılmış “Mahmud və Nigar” dastanında Mahmud Nigarın atası tərəfindən dəryaya atılır. Onun ardınca da Mahmudun dostu Abid Qənbər və Nigar da özlərini dəryaya atırlar. Yeganə qızı üçün peşman olan Nəsrin şah yenidən qızını həyata qaytarmaq fikrinə düşür.

Qaracaoğlanın sazının hər teli, sözünün hər bəndi bir adama həyat verir. Qaracaoğlan bu məqamlarda Dədə Qorqudla yanaşı dayanır. O da “müşkülləri həll edir”, onun sazı da qopuz kimi ecazgardır.

Aşıq poeziyasında yaranmış “Cahannamə”lər içərisində Növrəs İmanın “Cahannamə”si məzmununa və bədii tutumuna görə seçilir. Növrəs İmanın üstün cəhəti odur ki, o, yaradıcı sənətkarların şeirliyyətini, onların aşıq poeziyasındakı mövqelərini düzgün müəyyənləşdirə bilir.

Oyur ciyərimi möhnət alması,
Viranə könlümün açılmaz pası.
Ələsgər, Qasım, Şikəstə Abbası,
Qalan şair hamı üz gəlib-gedib.

Yaxşı bəyənmişəm Miskin Abdalı,
Cəm imiş başında huşu, kamalı.
Vaqif qarışdırıb çox qeyli-qalı,
Sözlərində gəlin, qız gəlib-gedib.⁸

“İmanı aşıqlara sevdirən, el arasında yaşadan əsl xalq poeziyası ruhunda yazdığı qoşmalarıdır. Aşıqlar, İmanı zəngin tənris yaradıcılığına görə ustad sənətkar sayırlar”.⁹

Burada gənc tədqiqatçı olaraq mənim diqqətimi Miskin Abdal və Xəstə Qasım cəlb etdi. Onların Dağıstanla bağlı ədəbi irslərini, əlaqələrini öyrənmək üçün Dağıstana səfər etdim. Cənubi Dağıstanda Məhərrəm (kənd) rayonunda, Miskincə kəndində bütövlükdə Doqquzpara Dağıstanda oldum. Miskin Abdal haqqında zəngin material topladım. Bunların içərisində Miskin Abdalın marallar haqqında yaratdığı sehrlı dastan

⁸ S.P.Pirsultanlı. “Azərbaycan aşığı yaradıcılığına dair araşdırmalar” Bakı, Azərənşr, 2010, səh. 208.

⁹ Sədnik .Paşayev. “Ağdabanlı Qurban və müasirləri”, (namizədlik dissertasiyası), 1969-cu il, səh. 190.

mənim üçün nadir sənət incilərindən biridir. Dağıstanla Maymak dağı arasında cərəyan edən həmin dastanın nəşri oxuculara ən böyük ərməğan olacaqdır. Sonra aşiq yaradıcılığı pərəstişkarları ilə görüşdüm. Mahaçqalada və Dərbənddə arxivlərlə tanış oldum. Dağıstan görüşlərimlə bağlı olaraq çox maraqlı məqalələr yazdım. Bu yazılar içərisində Miskin Abdal haqqında yazdığım jurnal məqaləsi¹⁰ və Xəstə Qasım haqqında yazdığım tarixi məqalə¹¹ “Azərbaycan” jurnalında çap olundu. Xəstə Qasım haqqında jurnal məqaləsində göstərdiyimiz kimi qocaman folklor pərəstişkarı Əli Mücrim Tağızadənin yazıya aldığı qeydlər tədqiqat üçün çox maraqlıdır. Lakin istər Əli Mücrim, istərsə də Dağıstan folklorunun tədqiqatçısı Uzdiat Dalqat bir məsələdə yanlışlığa yol verirlər. Əli Mücrim öz əlyazmasında qeyd edir:

“Həsən Əfəndi Əlqədarinin, Hacı Əbdürəhman Əfəndinin, istərsə Nuru Əfəndinin yazdıqları “Bax” rədifli şeirləri Molla Pənah Vaqif həbsə düşdükdə yazdığı “Bax” şeirinə nəzirə deyilmi?”

¹⁰ Sədnik Paşayev. “Miskin Abdal” (məqaləsi), “Ulduz” jurnalı, 7 iyul, 1985.

¹¹ Sədnik Paşayev. “Xəstə Qasım haqqında”, “Azərbaycan” jurnalı, 11 noyabr, 1973.

Həmin səhvi Uzdiat Dalqat «фолклор и литература народов Дагыстана» (Dağıstan xalqlarının folkloru və ədəbiyyatı) adlı elmi əsərində də təkrar edir.

Elə Dağıstan tədqiqatçılarını və folklorçularını çaşdıran da “Bax” rədifli şeirlərdir. Çünki, onlar Molla Pənah Vaqifin “Bax” rədifli qəzəli ilə tanış olduqları halda, Xəstə Qasımın ondan əvvəl yazılmış, bəlkə də Dağıstanın özündə yaranmış “Bax” rədifli divanisindən xəbərsizdirlər.

Ona görə ki, Vaqifin qəzəli nəşr edildiyi halda, Xəstə Qasımın “Bax” rədifli divanisi hələ çap olunmamışdır, elm aləminə məlum deyildir.

Xəstə Qasımın, eləcə də onun “Bax” şeirinə nəzirə yazmış Məmmədhüseynin divanisi ilk dəfə olaraq nəşr olunur. Bu şeirlər “Aşıqlar” kitabına eləcə də “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” kitabına daxil edilməmişdir. Xəstə Qasımın “Bax” divanisi belədir:

İnsan oğlu qafil olma, aç gözün qəbristanə bax!
Üz çevir haqqın yoluna, haqq ilə divanə bax.
Bu dünya dediyin boş müsafirxanədir,
Hər gələn köçər, hər gedən mehmanə bax.

Gözləyin halal-haramı, şeytandan uzaq olaq,
Yandırın xilas fənarın, behiştin bağın bulaq.

Satın bu dünya malını, axirətdən mülk alağ,
Süleymana qalmayan dünya, qalmaz
heç insana, bax.

Göydən bir balıq endi, itirmədi sayını,
Hər gədələr sultan oldu, tapdı öz tayını.
Qarışqalar aslan oldu, sökdü himin layını,
Xəstə Qasım, qıl tamaşa boş qalan
meydana bax.¹²

Məmmədhüseynin Xəstə Qasımın “Bax” rə-
difli divanisinə yazdığı nəzirənin özü qiymətli
bir sənət incisidir.

Ey könül qafil olma, Əliyul İmrana bax,
Məhəmməd şəninə gəlib, oxunan Qurana bax.
İsmayıl getdi Mina dağına qurban olmağa,
Cəbrayıl bir qoç gətirdi, sürməli qurbana bax.

İbrahim Xəlilullah Əhdi peyman eylədi,
Apardı Mina dağına, oğlunu qurban eylədi,
Anası Həcər nalə çəkdi, ahu-fəqan eylədi,
Bar ilahi kərəm qıldı, göndərdiyi qurbana bax.

Küfə əhli bihəyalar, İmam üstə gəldilər,
Şərmi həya qılmadılar, haqqı dildən saldılar,

¹² S.P.Pirsultanlı. Folklorşünasın arxivindən.

O yerdə dava düşdü, tamam şəhid oldular,
Məmmədhüseyn qıl tamaşa, boş qalan
meydana bax.¹³

Xəstə Qasımdan çox sonra yazılmış Molla
Pənah Vaqifin “Bax” qəzəli isə belədir.

Ey Vidadi, gərdişi-dövrani-kəcrəftarə bax!
Ruzigara qıl tamaşa, karə bax, girdarə bax!
Əhli-zülmü necə bərbad eylədi bir ləhzədə,
Hökmü adil padşahi-qadiru qəhharə bax!

Sübh söndü şəb ki, xəlqə qiblə idi bir çıraq,
Gecəki iqbali gör, gündüzdəki idbarə bax!
Taci-zərdən ta ki, ayrıldı dimaği-pürqürur,
Payimal oldu təpiklərdə, səri-sərdarə bax!

Mən fəqirə əmr qılmışdı siyasət etməyə,
Saxlayan məzlumu zalimdən o dəm qəffarə bax!
Qurtaran əndişədən əhəngəri-biçarəni,
Şah üçün ol midbəri təbdil olan mismarə bax!

İbrət et ağa Məhəmməd xandan, ey kəmtət gəda,
Ta həyatın var ikən nə şahə, nə xunxarə bax!
Vaqifa, göz yum, cahanın baxma xubu ziştinə,
Üz çəvir ali-əbayə, Əhmədi-Muxtarə bax!¹⁴

¹³ Sədnik Paşa Pirsultanlı. Folklorşünasın arxivindən.

¹⁴ M.P. Vaqif . “Qurban olduğum”. Bakı, “Gənclik”. 1994, səh. 89-90.

Aydın olduğu kimi Vaqifin “Bax” şeiri qəzəl, Xəstə Qasımın eyni adlı şeiri isə divani şəkliindədir. Dağıstan şair-aşıqları da öz şeirlərini qəzəl şəkliində deyil, Xəstə Qasım kimi “divani” şeir formasında yaratmışlar.

XVII əsrin böyük sənətkarı Tufarqanlı Aşıq Abbas Xəstə Qasımdan çox əvvəl “Bax” rədifli divani şeiri yazmışdır. Lakin Tufarqanlı Abbasın Dağıstanla, Dağıstan aşıqları ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Onun qiymətli bir sənət incisi olduğunu və indiyə qədər heç yerdə nəşr olunmadığını nəzərə alaraq onu burada nəşrə daxil etməyi məqsəduyğun bildik:

Zəmində giriftar idim, əkbəri sübhənə bax!
İki cahanın növrəği şöfkət ilə şənə bax.
Mələkdən dər açıldı, kökəbi sitarələr,
Səlli əla-əlli-əba aləmi heyranə bax!

Bir buludan bərgi qıldı, atdı zəngi zərbər,
Möminlərə səxavətçi, müsəlmana rəhbər.
Aləm qalxdı səmavətə, cahan oldu laləzər,
Kəlmə var kəlmə içində, kövsəri rizvanə bax!

Yeddi yerdi, yeddi göydü, yeddi xanizənə,
Cəbrayıl çaldı şapərin, ərş-ələya düşdün.

Müşküllər həll edən Divarqan Abbas üçün,
Üz döşərəm xaki payına həbib rəhmanə bax!¹⁵

Xeyli material topladıqdan sonra Tikmədaşlı Xəstə Qasım irsini ayrıca kitab şəklində nəşr etdirmək qərarına gəldim. Təxminən səksən səhifəyə yaxın Xəstə Qasımın şeirlərini, dastanını, onun haqqında olan rəvayətləri toplayıb “Gənclik” nəşriyyatına təqdim etdim. Lakin sovet dönmündəki senzura bu ədəbi irsi bütövlükdə çap etməyə icazə vermədi, təkcə qırx altı şeirini seçib “Xəstə Qasımın şeirləri” adı altında çap etdirdilər. Xəstə Qasım öz şeirlərində ürək yangısı ilə “Qızıl cildli” kitabını itirib, tapmadığını qeyd edir. Mən nəşriyyatdan dönə-dönə xahiş etdim ki, Xəstə Qasım “Qızıl cildli” kitabını axtarib tapmamışdı, mən isə onun qızıl sözlərini ipə-sapa düzüb kitab halına gətirmişəm. Onlar mənim xahişimi yerinə yetirib qızıl rəngli kitabını buraxdılar. (1975). Mən sevincək kitabı götürüb Təbrizə yolladım. Təbrizin 78 km-dəki Tikmədaş qəryəsinə gəldim. Kitabı qəbristanlıqda Xəstə Qasımın məzarı üstə qoydum və öz duyğularımı qələmə aldığım şeirimdə belə ifadə etdim.

¹⁵ Sədnik Paşayev. Folklorşünasın arxivindən.

Arzun mənə qanad verdi,
Axır Tikmədaşa gəldim.
Görüşünə tək gəlmədim,
Həsrətimlə qoşa gəldim!

Çəkilib güldən-gülabın,
Yerə-göyə sığmaz təbin,
Əlimdə qızıl kitabın,
Ustad, coşa-coşa gəldim!

Güzar etdim güzarına,
Baş əyməyə məzarına,
Sədnik, Qasım dağlarına,
Mahnı qoşa-qoşa gəldim.¹⁶

Əlli il bundan əvvəl Xəstə Qasım yaradıcılığına necə başlamışamsa da, həmin həvəslə də öz tədqiqat işimi davam etdirirəm. Bu günlərdə “Xəstə Qasımın sələfləri və xələfləri” adlı iyirmi səhifəlik elmi məqaləmi oxuyan tədqiqatçı alim Seyfəddin Rzasoy yazmışdır:

“Qeyd olunmalıdır ki, sənətkarın yaradıcılığı prof. Sədnik Paşa Pirsultanlının “Xəstəqasımşünaslıq” araşdırmalarının üçüncü mərhələsində alimi məhz bu istiqamətdə daha çox düşündürmüşdür. Onun bu mərhələnin yekunu hesab

¹⁶ “Daşkəsən” qəzeti, 14 may, 1993-cü il.

etdiyimiz “Tikmədaşlı Xəstə Qasımın sələfləri və xələfləri” adlı tədqiqatı da bunun ifadəsi olub, sənətkarın bir ədəbi hadisə kimi Azərbaycan xalq poeziyasının tarixi inkişafındakı yeri və rolunun obyektiv şəkildə öyrənilməsinə xidmət edir”.¹⁷

İstedadlı tədqiqatçı olan Seyfəddin Rzasoyun sözlərinə cavab olaraq, bundan sonra deyəcəyimiz yekun sözü də xoş xəbər olar. Siz Xəstə Qasım haqqında üç mərhələdə mənim fikirlərimi qeyd edirsiniz. Mən sizi sevindirəcək bir sözü də demək istəyirəm. Xəstə Qasım ədəbi irsi haqqında üçüncü mərhələdən sonra da yeni söz deyəcəyimə ümidim var. Xəstə Qasım haqqında ömrümün son anına qədər axtarışlarım davam edəcək və böyük sənətkar haqqında daha dəyərli, Xəstə Qasımın şəxsiyyətinə və yaradıcılığına layiq söz deyəcəm. Xəstə Qasım bundan da yüksək tədqiqat əsərləri yazılmağa layiqdir.

“Xəstə Qasım” kitabının çapdan çıxmasını sevinclə qarşılayan professor Xəlil Yusifov “Xəstə Qasım” kitabını¹⁸ Azərbaycan ədəbiyyatı üçün böyük nailiyyət hesab edir. Kitabın müqəddiməsini, özünü oxuyub qiymətli nəticələr əldə etdiyini bildirərək yazırdı:

¹⁷ Seyfəddin Rzasoy. “Azərbaycan folklorşünaslığı tarixi və Sədnik Paşa Pirsultanlı”. Bakı, “Nurlan” 2008, səh. 160.

¹⁸ “Gənclik” nəşriyyatı, Bakı, 1975.

“Azərbaycan aşiq poeziyasının mənşəyi, kökləri tarixin naməlum dövrlərinə gedib çıxır. Onun bizə məlum tarixi XVI əsrdən, Şah İsmayıl Xətayi dövründə yetişən Dirili Qurbani ilə başlayır. Onun arxasınca Aşiq Abbas Tufarqanlı və Xəstə Qasım gəlir. Bunlar bir növ yeni aşiq poeziyasının baniləri hesab olunurlar. Onlar klasik yazılı ədəbiyyatdan faydalanaraq aşiq poeziyasını formaca büllurlaşdırmış, məzmunca dərinləşdirmişdir. Onların yaradıcılığı xalqın həyatını əks etdirmiş, sevinc və kədərinin tərcümanı olmuşdur.¹⁹

Xəlil Yusifovun və digər söz sahibi alimlərin Xəstə Qasım haqqında, bizim tədqiqatlarımıza dair inamla fikir söyləmələri bizdə Xəstə Qasım irsini dərindən öyrənməyə böyük maraq yaratdı. Burada bir məsələnin üstündən də elə-belə ötüb keçmək olmaz.

Görkəmli ədəbiyyatşünas Salman Mümtaz ciddi bir məsələyə toxunur. O, “Molla Qasım və Yunis İmrə” adlı məqaləsində yazır:

“XIII əsrdə yaşamış Şirvanlı Molla Qasım haqqında Yunis İmrə maraqlı bir fikir söyləyir:

¹⁹ Xəlil Yusifov. “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 14 aprel, 1976. “Elm və sənət adamları Sədnik Paşa Pirsultanlı haqqında”. I cild, “Pirsultan”, 2003. səh. 139.

Dərviş Yunis bu sözü əyri-büyrü söyləmə,
Səni siyğəyə çəkər bir Molla Qasım gəlir.²⁰

Yunis İmrə ehtiyat edir ki, Şirvanlı Qasım onu siyğəyə çəkməsin, yəni məzəmmət etməsin. Burada bizi maraqlandıran odur ki, Salman Mümtaz Şirvanlı Molla Qasımın adına verdiyi şeir nümunələrinin bir qismi Xəstə Qasıma məxsusdur. Xəstə Qasımın “Bax” divanısının ilk misrası ilə tanış olduqdan sonra “Gördüm” gəraylısının Xəstə Qasıma məxsus olduğunu yəqin edə bildik. “Dön qəbristanə bax” misrasına uyğun gələn “Gördüm” gəraylısında belə bir bənd vardır:

Sınıx saxsı kimi başlar,
Çürümüş ol qələm qaşlar.
Tökülmüş inci tək dişlər,
Yanır pürü cavan gördüm.²¹

Hələlik folklorşünaslıqda Molla Qasımın şəxsiyyəti, ədəbi irsi öyrənilməmişdir. Başda professor Məmmədhüseyn Təhmasib olmaqla bir çox alimlərimiz bu və digər şəkildə Şirvanlı Molla Qasımın həyatının, ədəbi irsinin öyrənilməsi sahəsində müəyyən təşəbbüslər göstər-

²⁰ Salman Mümtaz. “Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları”, “Yazıçı”, 1986, səh. 354

²¹ Yenə orada. səh. 355.

mişlər. Bizcə Molla Qasım şəxsiyyətinin, irsinin öyrənilməsində kiçik bir folklor nümunəsi, şeir parçası, tarixi bir əhvalat bu sahədə tədqiqatçıya kömək ola bilər. Şirvanlı Qasımın izinə düşərkən bir neçə fakt məni özünə cəlb etmişdir. Şirvanşah Axsitanın Nizami Gəncəviyə “Leyli və Məcnun” mövzusunda əsər yazmağı tövsiyə etməsi maraqlı bir faktdır. Belə məlum olur ki, ərəb mənbələrindən əlavə, o dövrdə Şirvanda “Leyli və Məcnun” adlı bir dastan mövcud imiş və aşıqlar həmin dastanı məclislərdə oxuyurmuşlar. Doğrudan da, əskidən qalmış “Leyli və Məcnun” dastanı “Nizami əsərlərinin el variantları” kitabına daxil edilmişdir.²² Bu mətləbin Şirvanlı Molla Qasıma nə dəxli vardır?

Əgər əlimizdə “Molla Qasım və Gürcü qızı” adlı əski bir dastan olmasaydı, biz bu məsələ ilə maraqlanmazdıq.

Məlumdur ki, Şirvanşah Məniçöhr Gürcü çariçası Tamaranın nəslindən olan Gürcü qızı ilə evlənmiş və onun oğlu Axsitan Gürcü qızından doğulmuşdur. Görünür ki, Qurbani Şah İsmayıl Xətayi sarayına yaxın bir aşıq olduğu kimi, Molla Qasım da öz dövründə (XIII əsr) Məniçöhr və Axsitandan sonra Şirvanşahlar

²² “Nizami əsərlərinin el variantları”, (toplayanları H. Əlizadə, M.H.Təhmasib), “Azərneşr”, Bakı, 1941, Müqəddimə, səh. 4.

sarayına yaxın olmuş və gəncliyində bir gürcü qızını sevmişdi. İndinin özündə belə ləzgi ilə, gürcü ilə evlənən nəslin uşağına ləzgi qızı, gürcü qızı və ya ləzgi oğlu, gürcü oğlu deyilir. Deməli, biz Şirvan torpağında öz keçmişini yaşadan gürcü oğulları, gürcü qızları adını daşıyan nəsil-ləri tapıb üzə çıxarmalı, əfsanələşmiş, nağıllaşmış əhvalatların mahiyyətini tapıb açmaqla, Şirvanlı Molla Qasımın Şirvanın harasında yaşamasını və nəsil-şəcərəsini öyrənə bilərik. Əlbəttə, tədqiqat bir günün, bir ilin işi deyil. Bu bir ömür tələb edir. Belə gərəkli tədqiqat üçün bir yox, bir neçə nəsillər hövsələdən düşmədən bu tədqiqatı davam etdirməlidirlər.

Güney Azərbaycanda dərin təhsil görmüş heç bir sənətkarı, o cümlədən, Tufarqanlı Abbası, Molla Abbas və digər təhsil görmüş sənətkarları Molla deyə çağırmamışlar. Quzey Azərbaycanda bu ənənə əsrlərdən bəri davam etməkdədir. Molla Vəli Vidadi, Molla Pənah Vaqif kimi sənətkarların bu ad, titullarını yaşatdıqları bizə məlumdur. Mən Molla Qasımın həyatı, şəxsiyyəti, yaradıcılıq yolu haqqında olan tədqiqatı ömrüm çatsa özüm, çatmasa mənim yetişdirdiyim folklorçular nəslə sona çatdıranaqədər davam etdirəcəklər. Əgər Molla Qasım bir şəxsiyyət kimi tarixdə mövcud olmasaydı, onun adı XIII əsrin böyük sənətkarı Yunis İmrə ilə

əlaqələnməz, Salman Mümtaz kimi ədəbiyyatşünasın diqqətini cəlb etməzdi. Eyni zamanda “Molla Qasım və gürcü qızı” adlı əski bir dastan yaranıb, bizim günlərə gəlib çatmazdı.

I Fəsil

Tikmədaşlı Xəstə Qasımın həyatı, yaşamı və mühiti

XVII əsrin sonu ilə XVIII əsrin keşməkeşli günlərini yaşayan Xəstə Qasım Tikmədaş ilçəsində doğulub-böyümüş, mükəmməl mədrəsə təhsili görmüş, təxminən 80 ildən artıq ömür sürmüş, ən ixtiyar çağlarında Tikmədaşda vəfat etmiş, orada dəfn olunmuşdu. Hazırda onun qəbri Tikmədaş məzaristanındadır.

Şair-aşığın tərcümeyi-hal hissəsində onun dastan yaradıcılığından ona görə bəhs edirik ki, dastanda onu yaradan aşığın tərcümeyi-halını əhatə edən macərəlar, maddəyi-tarixi olan şeirlər özünə yer alır və onu gələcək nəsillərə saxlayır. Xəstə Qasımın kitabını ilk dəfə çap etdirərkən həyatı haqqında aşağıdakıları bilirdik.²³

Müqəddimədə deyilirdi:

...Xəstə Qasım İran Azərbaycanının Tikmədaş qəryəsində doğulmuş, mükəmməl mədrəsə təhsili almış və Dağıstana səfəri ilə bağlı olaraq dastan yaratmışdır.

²³ Xəstə Qasım. "Gənclik", Bakı, 1975. (toplayanı və tərtib edəni, müqəddimə yazanı Sədnik Paşayev)

Biz Xəstə Qasım haqqında ayrı-ayrı variantda üç dastan topladıq. Demək olar ki, dastanın Əhliman Axundov variantı ilə, Göyçənin Ağzıbir kəndindən olan aşiq Məhəmməd variantları birbirinə bənzəyir. Bu dastanları bir-birindən fərqləndirən təkcə odur ki, Xəstə Qasımın atası, Əhliman Axundov variantına görə Nəsrullah şah, Məhəmməd Ağzıbirliyə görə isə Nəsrəddin şahdır. Biz dastanların variantlarını müqayisə etdikdə Aşiq Həsən Pərvanə variantına üstünlük verdik və ikinci kitaba daxil etdik. Həsən Pərvanə variantında da Xəstə Qasımın sevgilisinin adı mübahisəli görünür. Əvvəlki iki variantda Xəstə Qasımın sevgilisinin adı Mələksima, Həsən Pərvanə variantında isə Kəklikdir. Həsən Pərvanə variantının üstün cəhəti odur ki, şair-aşığın dini görüşləri qələmə alınsa da, dini-xurafata yol verilmir. Həmçinin bu dastanda indiyə qədər şəxsiyyəti məlum olmayan Qaraxanın adı açıqlanır. Məlum olur ki, baş müştehidin adı gizli saxlanılan Tikmədaşlı Qaraxandır. Tikmədaşdan qaçmış müştehidin adının Qaraxan olduğunu Xəstə Qasım aşkara çıxardır.

Dastanlarımızı ilk dəfə folklorşünas Hənəfi Zeynallı təsnif etmişdi. O, məhəbbət dastanlarını “Məhəbbət əfsanələri”, qəhrəmanlıq dastanlarını

isə “Qəhrəmannamə” adlandırmışdı.²⁴ Professor M.H.Təhmasib isə dastanları üç yerə bölür. 1. Qəhrəmanlıq; 2. Məhəbbət; 3. Ailə-əxlaq dastanları²⁵. Bunlardan sonra biz dastanları mövzusunə və tipinə görə iki yerə ayırdıq.²⁶ Bunlardan birincisi real-tarixi dastanlar, ikincisi isə xəyali-romantik dastanlardır.

“Tikmədaşlı Xəstə Qasımın Dağıstan səfəri” dastanı bizə görə real-tarixi dastandır. Məsələn, “Qurbani”, “Abbas və Gülgəz”, “Xəstə Qasım”, “Valeh və Zərnigar” dastanları da real-tarixi dastanlardır. Bu dastanların əsas qəhrəmanları olan Dirili Qurbani də, Tufarqanlı Abbas da, Tikmədaşlı Xəstə Qasım da, Abdalgülablı Valeh də tarixi şəxsiyyət olmaqla yanaşı, onların yaşayıb-yaratdıqları əsr də, yaşadığı coğrafi yerlər də məlumdur. O da məlumdur ki, onların özləri ilə bağlı dastanlar həmin sənətkarların həyat macəraları, qoşma və gəraylıları əsasında yaradılmışdır. Daha konkret desək, bu dastanların yurdunun üzərində tarixin möhürü var. Bu sözləri “Nəcəfxan”, “Alıxan və Pərixanım”, “Dilsuz və Xəzangül”, “Məsim və Diləfruz” dastanları

²⁴ Hənəfi Zeynallı. “Seçilmiş əsərləri”, Bakı, “Yazıçı”, 1983, səh. 126.

²⁵ M.H.Təhmasib. “Azərbaycan xalq dastanları”, (orta əsrlər), “Elm”, Bakı, 1972. səh. 112.

²⁶ Sədnik Paşayev. “Azərbaycan xalq dastanlarının tədrisinə dair”, Bakı, 1989, səh. 6.

haqqında söyləmək olmaz. Çünki, bunlar xəyali-romantik dastanlardır. Bunlar qədim epos və dastanlardan, ən əsaslısı, nağıllardan istifadə yolu ilə yaradılmış xəyali-romantik dastanlardır. Bunlar bir fərddən çox, bir neçə fərdin, hətta neçə-neçə ozan və aşiq kollektivlərinin yaradıcılıq məhsuludur. Doğrudur, real tarixi dastanlar da bir qayda olaraq, zaman-zaman dəyişir, təkmilləşir, bir zənginləşmə prosesi keçirir. Bununla belə, özünün əsl yaradıcısını tarixən yaşadır.

Real-tarixi qəhrəmanlıq dastanlarında zaman və məkan qeyri-müəyyən deyildir. Real-tarixi dastan kimi tanıdığımız “Qurbani” dastanının qəhrəmanı Qurbani Qaradağ mahalının Diri kəndindəndir. Butası Pəri isə Gəncə şəhərində yaşayır. “Abbas və Gülgəz”də Abbas Təbrizin Tufarqan mahalından, sevgilisi Gülgəz Pəri Təbrizdəndir. Xəstə Qasım Tikmədaşdan Dağıstana, Aşiq Valeh Qarabağdan Dərbəndə səfər edir.

Xəyali-romantik dastanlarda isə vəziyyət dəyişir. Azərbaycan nağıllarında olduğu kimi, bu tipli dastanlarda qəhrəmanlar daha uzaq, qeyri-müəyyən istiqamətlərdə yad ölkələrə gedib çıxır. Məsələn, “Lətif Şah”, “Məsim və Diləfruz”, “Alıxan”, “Nəcəfخان” dastanlarının qəhrəmanlarını tale bilmədiyi, görmədiyi ölkələrə aparır,

nağıllarda olduğu kimi onların başına olmazın oyunları gəlir. Aydınca görünür ki, eposlarda və qəhrəmanlıq dastanlarında özül, bünövrə, əsatir və əfsanə, real-tarixi dastanlarda saz-söhbətlər, qoşma və gəraylılarla əlaqədar düzəldilmiş yurd-
lar, xəyali dastanlarda isə nağıl əsas olur.

Xəstə Qasım tez-tez Dədə Qasım deyil-
diyi üçün onun Qurbanidən də əvvəl yaşadığını
iddia edənlər vardır. Halbuki, “Xəstə Qasımın
Dağıstan səfəri”nin Aşıq Həsən Pərvanə varian-
tında aydınca deyilir ki, ona nə üçün Dədə Qasım
deyilir.

Müştehid Xəstə Qasımdan soruşur:

- Oğlum, adın nədir?

Xəstə Qasım deyir:

- Hansı adımı soruşursunuz?

Müştehid deyir:

- Adamın neçə adı olar?

Qasım cavab verir ki:

- Mənə Dədə Qasım deyirlər.

- Bəs sonra?

- Xəstə Qasım deyirlər. “Xəstə Qasım” de-
yəndə Müştehid deyir ki, elə mən də Xəstə
Qasım eşitmişdim. Oğul, öz ayağınla gəlib düş-
müsən. Bəs bu adları sənə kim verir? Qasım
deyir ki, bu adları mənə el-oba verir.

- Nəyə görə “Dədə Qasım” deyirlər?

- Ona görə deyirlər ki, dostum, düşmənim kim olacaq olsun, sözün düzünü deyirəm, yolun doğrusunu göstərirəm. “Baba Qasım” ona görə deyirlər ki, köhnə tarixi söhbətləri, tarixi sözləri yerli-yerində xalqa çatdırıram. Müştəhid dedi:

- Oğul, bəs o “Xəstə Qasım” nədir? Qasım düşünüb-daşınıb cavab verdi ki, mənim qıfıl-bəndlərimi, sözlərimi sən kimi alimlər, üləmələr o qədər fikir eliyir bir yana çıxarda bilmir, axırda xəstə düşürlər. Ona görə mənə “Xəstə Qasım” deyirlər.

Xəstə Qasımın XVI əsrdə və ya ondan əvvəl yaşayıb-yaratmasına aid hələ ki, əldə heç bir tarixi fakt və ya həmin dövrə yozula biləcək ədəbi nümunə yoxdur. Əksinə, aşiq şeirinin inkişaf xətti Qurbaninin əvvəl, Tufarqanlı Abbasın və Xəstə Qasımın isə ondan sonra sənət meydanına gəldiyini təsdiq etməkdədir. Qurbaninin ədəbi irsi içərisində bayatı, gəraylı, qoşma, divani və təcnis nümunələri olduğu halda, cığalı təcnis yoxdur. Tufarqanlı Abbasda adı çəkilən şeir formaları ilə yanaşı, cığalı təcnisin də bir nümunəsi vardır. Biz Tufarqanlı Abbasın “Gözəl, göz ala” rədifli cığalı təcnisini nəzərdə tuturuq. Xəstə Qasım isə cığalı təcnisin bir neçə gözəl nümunəsini yaratmışdır. Aşiq poeziyasında qoşma-müstəzadın ilk nümunəsi də bu görkəmli saz-söz ustasının adı ilə bağlıdır.

Xəstə Qasım Şah İsmayıl dövründə yaşamamasına baxmayaraq və üstəlik də sənət meydanına çox-çox sonralar gəlsə də, Xətayiə bağlı olmuş və onun yaradıcılıq ənənələrinə ömrünün sonuna qədər sadıq qalmışdır. Adi bir şey kimi görünərsə də, bir məsələ ətrafında çox sorğu-sual olur ki, nə üçün Tikmədaşlı Aşıq Qasım “Xəstə” sözünü özünə təxəllüs seçib? Doğrudanmı Qasım xəstə olmuşdur? Hətta “Xəstə Qasım” dastanını danışan aşıqlar təxəllüsünə görə onu arıq, cansız, çəlimsiz bir adam kimi təsvir edirlər. Halbuki, bu adın tarixi mənası vardır.

Ədəbiyyatşünaslara məlumdur ki, Şah İsmayıl Xətayi bir neçə təxəllüslə - “Şair Xətayi”, “Sultan Xətayi”, “Miskin Xətayi” və “Xəstə Xətayi” təxəllüsləri ilə şeirlər yazmışdır. Şah İsmayılın ideya və məqsədinin, şeirlərinin pərəstişkarları Xətayinin sağlığında və sonra həmin adları özlərinə təxəllüs seçməklə, sanki eyni yolun yolçusu olduqlarını bildirmək istəmişlər. Şah İsmayıl Xətayinin sağlığında Abdal Hüseyn - “Miskin”, Türkiyədə Haydar adlı aşıq-şair “Pir Sultan Abdal”, sonralar isə Tikmədaşlı Qasım – “Xəstə”, Borçalı Aşıq Həsən - “Xəstə” təxəllüslərini qəbul edərək şeirlər yazmışlar. Şah İsmayıl Xətayi Mənsur kimi, Nəsimi kimi ənhəq ideyasına bağlılığını belə mənalandırmışdır:

Şəriət sancağı gəldi dikildi,
Təriqət yolunda güllər saçıldı.
Mərifət dəryası daşdı, töküldü,
Həqiqəti pirü-pirandan aldım.²⁷

Şah İsmayıl Xətayi Səfəvi dövlətinin ideologiyasını formalaşdırarkən islami dəyərlərə söykənirdi. Tədqiqatçılar çox zaman bu islami dəyərləri sufizm şəklində, yəni şəriət, təriqət, mərifət və həqiqət kimi izah etməyə çalışırlar. Şəriətin tələbi budur ki, tək cə “Quran”a deyil, bütün dini kitablara bələd olmalısən. Təriqət odur ki, seçdiyini dini təriqət yolundan dönməyə sən. Mərifət odur ki, hansı dini-təriqətə mənsubsan, xalq arasında o dini-təriqəti mərifətlə təmsil edə sən. Həqiqət odur ki, qardaşın bir adam öldürüb, yerinə isə başqasını həbs ediblərsə, sən həqiqət naminə qardaşın olsa belə, kimin günahkar olduğunu aşkarlamalısan. Bax, bu dörd cəhət səndə cəmləşsə, insani-kamil olarsən. Göydə Allahı, onun işığını görmək istəyən, onu səninin alnında, alnına yazılmış hərflərdə oxuya bilər, yerdə sən onun nuri təcəllası olarsən. İslami dəyərlərin içərisində bu kiçik bir xətdir, bunlar Nəsimi, Şah İsmayıl Xətayi, Qurbani və Pirsultan Abdal yaradıcılığın-

²⁷ Şah İsmayıl Xətayi. “Sazım”, “Gənclik”, Bakı, 1973, səh 23.

da özünü daha geniş və qabarıq şəkildə büruzə verir.²⁸

Şah İsmayıl Xətayiyə görə “Ay-Əlidir, gün-Məhəmməd, bilənə”²⁹

Əlini pir, Şah İsmayıl Xətayini mürrşid qəbul edənlər bu yolu özlərinə məslək və sənət yolu seçmişlər. Bu məsləkə bağlı sənətkarlardan biri də Tikmədaşlı Xəstə Qasımdır. Xəstə Qasım “Əli” adlı qoşmasının ilk bəndində deyir:

Ərşi - zəmin nohu qələm yox ikən,
Varlığa hamıdan tez gələn Əli.
Ustadlar ustadı özü olubdur,
Cəbrayıl məqamın düz bilən Əli.

Xətayiyə görə ərşi-zəmin, yer-göy, nohu qələm yox ikən Əlinin varlığı ondan qabaq var idi. Əli ustadlar ustadıdı. O, Cəbrayıl məqamın hamıdan düz bilmiş. Şah İsmayıla görə həyatın zəməmi, dirilik suyu, hətta elm və birlik onun sayəsində cəm olub. Xəstə Qasım öz bədii qənaətlərini belə tamamlayır:

Xəstə Qasım üzərmi daməndən əli?
Aləmi zərridə demişəm bəli.

²⁸ Sədnik Paşa Pirsultanlı. “Azərbaycan aşıq yaradıcılığına dair araşdırmalar”, Bakı, “Azərneşr”, 2010, səh 8.

²⁹ Şah İsmayıl Xətayi. “Sazım”, Gənclik. Bakı, 1973, səh 13.

Bir ismin Əlidi, bir ismin Vəli,
Cəmi pünhan dərdi tez bilən Əli.

Şah İsmayıl Xətayinin bir etibarlı mürid kimi Həzrəti Əlini yüksək qiymətləndirməsi XVI əsrin böyük sənətkarı aşiq-şair Pirsultan Abdal daha çox maraqlandırmış. O, da Həzrət Əlinin, Məhəmmədin şəninə dəyərli qoşmalar yazmış, özünü Həzrəti Əli məsləkinə və ideyalarına fəda etmişdi. Pirsultan Abdal yazır:

“Ay Əlidir, gün-Məhəmməd”.³⁰ - deyir.

Başqa bir şeirində Şah İsmayıl Xətayiyə öz sədaqətini belə ifadə edir:

Pir Sultan eydir, gözümün yaşı,
Dəlik-dəlik oldu bağırımın başı.
Qalxdı havalandı könlümün quşu,
Şahın dərğahına qonar, Şah deyü.

XVI əsrin tanınmış sənətkarı Miskin Abdal da Həzrət Əli dostudur. O, yazır:

³⁰ Cahid Öztelli “Pir Sultan Abdal”, Ankara caddəsi, 31/2, Cağaloğlu Özgür yayını, səh 82.

Hər kim əgər şərdə şərri bilməsə,
Göydə əfsəl qəzənfəri bilməsə,
Hər kim ki, Əlini vəli bilməsə,
Onun başın zülfüqara verəsən.³¹

Miskin Abdalın Şah İsmayıl Xətayiyyə verdiyi tərif onun sənət yolunu, məsləkini tam aydınlaşdırır, öz təsəvvürünü bir bənd şeirində belə tamamlayır:

İqlimin şahıydı, Həzrət Süleyman,
Ədalətə pənah idi Nuşravan.
Şıx oğlu İsmayıl - o cənnət məkan,
Düşməz ələ, o bir yadigardı getdi.³²

“XVII əsrin sonu XVIII əsrin əvvəllərində sənət meydanına gəlmiş Tikmədaşlı Xəstə Qasım özünə qədər mövcud olan klassik ədəbiyyatdan, zəngin folklorumuzdan, folklorumuzun hərəkətdə olan, çevik və tez-tez dəyişmələrə məruz qalan aşiq sənətindən istənilən qədər faydalanmışdır. Həmin qaynaqlardan bəhrələnmiş, öyrənə-öyrənə derya-dəniz olmuş, bir dağ kimi

³¹ Sədnik .Paşayev. “Ağdabanlı Qurban və müasirləri”, (namizədlik dissertasiyası), 1969-cu il, səh. 190.

³² Yenə orada. səh.70.

ucalmış, geriyyə boylanananda Nizami, Füzuli, Qurbani və Tufarqanlı Abbas kimi azman söz ustalarını görmüş və bununla da öz sənət yolunu müəyyənləşdirmişdir.³³

Bunlardan bizə bəlli olur ki, Ş.İ.Xətayinin işlətdiyi təxəllüsləri sənətkarlar nə üçün özlərinə məsləklərini ifadə edən ad-təxəllüs seçmişlər.

1. Yazılı ədəbiyyatla aşiq yaradıcılığının qovuşmasında Xəstə Qasımın, Molla Pənah Vaqifin xidmətləri ölçüyə gəlməz dərəcədə çox böyükdür. Əlbəttə, Xəstə Qasım Vaqifdən əvvəl yaradıcılığa başlamış və onun Vaqif poeziyası üzərində təsiri inkar edilməzdir. Professor M.H.Təhmasib yazır:

- “XVII-XVIII əsrlərdə aşiq ədəbiyyatı, aşiq şeiri o qədər geniş yayılmış, elə böyük şəxsiyyətlər yetişdirmişdir ki, hətta, əgər belə demək mümkünsə, yazılı ədəbiyyatın önündə getməyə, ona istiqamət göstərməyə başlamış, Vaqif ədəbi məktəbinin formalaşmasında həlledici rol oynamışdır”.³⁴

Xəstə Qasımın şeirlərinin ahəngi, gözəlliyi, təqib etdiyi mövzuların nə dərəcədə Vaqifə xoş gəldiyini, Vaqif yaradıcılığı ilə uyuşduğunu

³³ S.P.Pirsultanlı. “Azərbaycan aşiq yaradıcılığına dair araşdırmalar”, Bakı, “Azər nəşr”, 2010, səh. 11.

³⁴ M.H.Təhmasib. “Azərbaycan xalq dastanları” (orta əsrlər), “Elm”, 1972, səh.55

onların bir-iki şeirin müqayisəsi ilə aydınlaşdırmaq olar. Xəstə Qasım “Ola” rədifli qoşmasının son möhürbəndində deyir:

Mən Qasımam, əl götürməm canandan,
Canan qarşı gəlsə keçərəm candan.
Rəngi artıq ola güldən, reyhandan,
Zülfləri boynuma bir kəmənd ola.

Vaqifin eyni rədifli qoşmasını oxuduqda elə bil ikinci şeir birinci şeirin davamıdır. Xəstə Qasımla Vaqif poeziyası deyim tərzinə və ifadə yaxınlığına görə nə qədər yaxın və doğmadır. Molla Pənah Vaqifin beş bəndlik qoşmasının bir parçasını veririk:

Döşün açıb, əl dəyəndə yaxaya,
Ağ gülün bağına peykan toxuya,
Bədənindən müşkü ənbər qoxuya,
Zülfü gərdənində bir qucaq ola.³⁵

Yazılı və şifahi poeziyanın bir məcrada birləşməsində Xəstə Qasımın və Molla Pənah Vaqifin tarixi xidmətləri inkar edilməzdir.

“Ustadlardan dərs almışam” deyən Xəstə Qasım, heç şübhəsiz özündən əvvəl yazıb-yaradan Xətayini, Füzulini, Qurbanini, Abbas

³⁵ M.P.Vaqif. “Qurban olduğum”. Gənclik, Bakı, 1994, səh. 80.

Tufarqanlıni və Sarı Aşığı özünün ustadı hesab etmiş, onların sənət incilərindən bəhrələndiyinə işarə etmişdir.

Xəstə Qasım yazıb-yaratdığı dövrdə Nadir şah işğalçılıq müharibələri aparır, şəhərlər, kəndlər tez-tez talan olur, insanlar öz doğma yurd-yuvasından didərgin salınırdı. Belə bir mühitdə yalnız böyük istedadlı, açıqfikirli şair və aşıqlar dövrü əks etdirən, həyatla, ictimai çarpışmalarla bağlı şeirlər yaza bilərdilər. Bu dövrü xarakterizə edərək akademik Mirzə İbrahimov yazır: “İstər Nadir şah, istərsə də Ağa Məhəmməd şah Qacar çox zaman tutduğu kəndləri, şəhərləri talan etməklə kifayətlənməyib, Şah Abbasın yolu ilə gedərək oranın bütün əhalisini İranın cənub əyalətlərinə köçürürdülər. Ata oğuldan, ana baladan, sevgili sevgilisindən ayrı düşürdü”³⁶

Xəstə Qasımın şeirlərindən öyrənirik ki, onun qədim Şamaxı şəhəri ilə də əlaqəsi olub. “Qalıbdı” rədifli qoşmasında aşıq, Şamaxının əldən-ələ keçdiyi, faciəli, ağır vəziyyətini kədərli bir dillə təsvir etmişdir, - bu kədər bir aşığın yox, böyük bir elin kədəridir:

³⁶ Mirzə İbrahimov. “Aşıq poeziyasında realizm”, Bakı, 1966, səh. 42.

Köhnə Şamaxının seyrin eylədim,
Əl dəyməmiş təzə bağlar qalıbdı.
Elə köçüb gedib ulusu, eli,
İşlənməmiş ağ otaqlar qalıbdı.

Xəstə Qasımın bu qoşması həmin dövrdə yaşamış Şirvanlı Şakir Şirvaninin yazdığı “Əhvali-Şirvan” şeiri ilə səsləşməkdədir.

XVIII əsrin birinci yarısında yaşayıb yaratmış şair Şakir Şirvani də Şamaxının Nadir orduları tərəfindən darmadağın edildiyini ürək ağrısı ilə “Əhvali-Şirvan” əsərində belə qələmə almışdır:

Axdı çün seylabi-xuni ah Şirvan əhlinin,
Düşdü yəğma külfəti, ətvalı Şirvan əhlinin,
Oldu qarət hər nə var əmvalı Şirvan əhlinin,
Sərnigun olmuş əcəb iqlabı Şirvan əhlinin,
Kim oda düşmüş belə bir dərdi-binayan üçün.

Yuxarıdakı şeirlərdən aydın olur ki, hər iki sənətkar bu şeirləri eyni dövrdə yazmışlar. Bu fakt bir daha sübut edir ki, Xəstə Qasım XVIII əsrdə yaşayıb yaratmışdır.

Xəstə Qasımın bu şeirində onun ailə vəziyyəti ilə əlaqədar bir məsələyə toxunulur. “Xəstə Qasım” dastanından məlumdur ki, o, Dağıstana səfər etdiyi zaman gənc imiş, subay

olub sevgilisi Sənəmdən və ya Kəklikdən “Sona kəkliklərdən” halallıq istəmişdir, qütbətdə də öz sevgilisi Sənəmi düşünmüş, “Ay üzü birçəkli, xallı Sənəm gəl” deyə bir an onu unutmamışdır. Lakin “Nec ola” şeirində aydın olur ki, harasa köçürülərkən onun bəlkə də Əhməd adlı oğlu, “Sərv xuraman” boylu arvadı olmuşdur:

Bu gen dünya üstümüzdə dar ola,
Biz köçərik, yurdumuzda kim qala?
Əhmədimin gül əndamı sarala,
Mənim sərv-xuramanım nec ola?

Yuxarıda dediyimiz kimi, Xəstə Qasım yaşayıb-yaratdığı dövrdə şəhərlər, kəndlər tez-tez talan edilir, soyulur, dəstə-dəstə adamlar öz isti yurd-yuvasından didərgin salınır, başqa yerlərə sürgün edilirdi. Xəstə Qasımdan əvvəl Aşıq Qurbani öz şeirlərində Qarabağ tərəfdən - “Xudafərin” körpüsündən “qolu bağlı” keçirilərək, Təbrizə, oradan da Qarsa aparıldığını kədərli bir dillə Şah İsmayıl şikayət edib təkcə özündən danışdığı halda, Xəstə Qasım obaların “səf-səf olub yüklən”məsindən, başqa yerə köçürülməsindən şikayətlənir, vətən həsrəti ilə alışıb yanır:³⁷

³⁷ S.P.Pirsultanlı. “Tikmədaşlı Xəstə Qasımın sələfləri və xələfləri”. “Ortaq Türk Keçmişindən Ortaq Türk Gələcəyinə” V Beynəlxalq Folklor Konfrasının materialları. Bakı. Səda, 2007, səh. 593-600

Obalarımız səf-səf olub yüklənir,
Başı ala qarlı dağlar, qal indi.

Və yaxud:

Xəstə Qasım, tamam oldu sözlərim,
Eşq ucundan kabab oldu közlərim.
Qərrib yerdə, yad ölkədə gözlərim,
Vətən deyib ağla, ağlar qal indi.

Və yaxud da:

Mən Qasımam, uzaq atdın daşımı,
Didəmdən axıtdın qanlı yaşımı.

Xəstə Qasımla Molla Pənah Vaqifin yaradıcılıq taleləri tərs mütənasibdir. Tikmədaşda qəzəlxan olan Xəstə Qasım “Dağıstan səfəri” ilə əlaqədar olaraq saz götürüb aşığılığa keçmişdi. Xəstə Qasım özü bu barədə yazır:

Könül hərıs deyil dünya malına,
Yaşılına, tirməsinə, şalına.
Qaraxan güvənsin öz mahalına,
Xəstə Qasım kimi qəzəlxanı var.

Qazaxda aşığılıq edən, “Bizim evdə axta zoğal da yoxdur” deyən M.P.Vaqif Qazax ədəbi

mühitindən çıxaraq, Qarabağ mühitinə daxil olduqdan sonra o da qəzəlxan olmağa başlayır.

Xəstə Qasım yazılı poeziyadan aşığı poeziyasına gələrkən özü ilə dəyərli sənət örnəkləri gətirib, aşığı poeziyasına yeni nəfəs verdi. Eləcə də, aşığı poeziyasından yazılı poeziyaya gələn M.P.Vaqif yazılı poeziyanı yeni örnəklərlə zənginləşdirdi. Bu şeir-sənət əlaqəsi yazılı poeziyası ilə aşığı poeziyasını bir-birinə qovuşdurdu. Bu iki qaynaq bir-birinə təsir edə-edə sənətdə potensial enerjini gücləndirdi. Hər iki poeziyaya yeni həyat verdi, poeziyanın iki xətti paralel inkişaf etdi. Onların daxilindəki potensial enerji ifa zamanı kinetik enerjiyə çevrildi və hər iki qaynaq inkişaf üçün vüsət aldı. Bu prosesi dərindən duyan, mənalandıran akademik Mirzə İbrahimov yazır:

“O bir tərəfdən xalq yaradıcılığına bağlanmış, o biri tərəfdən yazılı ədəbiyyata. Həm bununla, həm də onunla qarşılıqlı əlaqə və təsirdə inkişaf etmişdir. Onun kökləri, rişələri folklordan, xalq yaradıcılığından su içirsə, budaqları, qol-qanadı həmişə yazılı ədəbiyyatla qovuşur, ona təsir edir və ondan qüvvət alır”.³⁸

Mirzə İbrahimov öz yazısında yazılı ədəbiyyatdan və folklordan bəhs edir. O, burada

³⁸ Mirzə İbrahimov. “Aşığı poeziyasında realizm”, Bakı, 1966, səh.12

folklor dedikdə aşiq yaradıcılığını nəzərdə tutur. Doğrudan da, aşiq ədəbiyyatı, aşiq poeziyası daima yeniləşən, hərəkətdə olan, canlı və çevik folklor nümunəsidir”.

Dərin savada və müaliyə malik olan Xəstə Qasım bütün yaradıcılıq qaynaqlarına baş vurmuş, aşiq poeziyasında öz kök və rişələrini yaxına-uzağa atmış, budaqlanmış, qollu-budaqlı bir çinar kimi müsbət mənada otaylı-butaylı Azərbaycan və Dağıstan poeziyasına kölgə salmış, yazılı ədəbiyyatın inkişafına, o cümlədən Vaqif yaradıcılığına öz güclü təsirini göstərmişdi.

II Fəsil

Xəstə Qasımın çoxşaxəli və mürəkkəb yaradıcılıq yolu

Öz sənət yolunu dəyişən, yəni qəzəlxanlıqdan çıxıb aşığı sənəti sahəsinə keçən Xəstə Qasım yazılı ədəbiyyatdakı sənət incilərini yeni şeir formaları şəklində, yəni qoşma, müstəzad və başqa şəkillərdə yazılı ədəbiyyatdan aşığı poeziyasına gətirir. Xəstə Qasım hələ yaradıcılığının ilk çağlarından başlayaraq Nizaminin minacatlarını, meracnamələrini ustadnamələrə gətirdiyi kimi, Nizaminin yaradıcılığından elə örnəklər, elə təşbihlər alıb aşığı yaradıcılığına gətirir ki, insan heyrətə gəlir.

Nizami bir müdrik kəlamında deyir:

Əvvəl əyri bitən bir cavan budaq,
Zənn etmə, qocalsa düzgün olacaq.³⁹

Həmin beyti Xəstə Qasım yenidən belə səsləndirir:

Əvvəl yerdən çıxan əyri ağacı,
Yüz min usta rəndələsə düz olmaz.⁴⁰

³⁹ Nizami Gəncəvi. "Xosrov və Şirin", Bakı, 1962, səh. 222.

⁴⁰ Xəstə Qasım. Bakı, 1975, səh.10.

Nizami həmin fikri eyni əsərində başqa şəkildə də işlətmişdir. Hər dəfə ifadə etdiyi fikrə, təsvir etdiyi vəziyyətə uyğun olaraq şair xalqın təfəkkür xəzinəsindən yeni-yeni şəkillərdə istifadə edir. “Əvvəl yerdən əyri bitən ağac” obrazlı ifadəsi, çox güman ki, Nizamidən əvvəl xalq tərəfindən yaradılmış, işlənmişdir. Xalqın yaratdığı bu obrazdakı mənə silqətini, məzmun dərinliyini yaxşı duyan, qiymətləndirən şair də ona biganə qalmamış, yaradıcı şəkildə əsərinə daxil etmişdir.

Əgər əyri bitsə əvvəldən calaq,
Onu od düzəldər düzəltmə ancaq.⁴¹

Xəstə Qasım Nizami şeiri ilə səsleşən beytlərə bənzər daha gözəl, aforistik ifadələr işlədir. Xəstə Qasım deyir:

Bir hörgü ki, binəsindən kəc ola,
Başı ərşə dəysə, dibi düz olmaz.

Axtarışlar dərinlərə getdikcə, Xəstə Qasımın nə böyük düha olduğu, istedadının gücü üzə çıxır. Bizə daha yeni fikirlər söyləyir. Biz heç aqlımıza da gətirməzdik ki, Xəstə Qasım “Dön qəbristanə bax” misrası ilə başlayan divanısını

⁴¹ Nizami Gəncəvi. “Xosrov və Şirin”, Bakı, 1962, səh. 267.

yazmamış, daha əvvəl Xaqaninin “Bax” şeiri ilə tanış olmuş, onu oxumuş və bu şeir onun varlığına hopmuş, sinəsində Xaqani bulağı çağlamışdı. Xaqaninin “Bax” şeirindən bir parça nümunə vermək hər şeyin göz qabağında aydınlaşmasına səbəb olacaqdır:

Evdə qəlbin tutulmuşsa, kənarə çıx, cahana bax,
Bir dəfə bağa girdim, orda sərvəvana bax!

Əvvəlcə göz bağ-bağçanı sonra get qəbristana,
Dostlarını gəl gör deyən bu xaraba məkana bax!

Çox badamı göz görərsən, tora düşmüş quşlar kimi,
Həmişəlik bağlı qalmış, neçə püsd dəhana bax!

Mənəm-mənəm deyən canlar bütün yerin altındadı,
Torpaq altda qübar olmuş qəmər üzlü canana bax!

Ey Xaqani, nə dayanıb bu dünyaya bağlanmışan?
Bir göz qırpımında onlardan görünməyən
nişana bax!⁴²

⁴² Xaqaninin aşıqların repertuarında qalmış bu şeir parçası Xəstə Qasımın “Bax” rədifli şeiri ilə yanaşı, ona bənzər nümunə kimi oxunulur. Xaqaninin bu şeirini Daşkəsənli Aşıq Sovqat da məclislərdə Xəstə Qasımın “Bax” rədifli divanisi ilə bərabər ustadnamə kimi dilə gətirir. Hətta, Xaqaninin həmin şeirini tanınmış müğənni Könül Xasıyeva da çox məharətlə ifa edir.

Şeirə diqqət yetirək:

Xaqaninin iki beyt şeiri ilə Xəstə Qasımın divanisindəki bir bənd şeiri müqayisə edək. Onda bilərik ki, Xəstə Qasım hansı sərçəşmənin gözündən içib, feyziyab olub. Onlardan təsir alaraq aşiq poeziyası üçün nə gözəl ərmağanlar dünyaya gətirmişdir. Məsələn; Xaqani həmin şeir parçasının iki beytində deyir:

Əvvəlcə göz bağ-baxçanı sonra get qəbristanə,
Dostlarını gəl gör deyən bu xaraba məkana bax!

Və yaxud:

Mənəm-mənəm deyən canlar bütün yerin altındadı,
Torpaq altda qübar olmuş qəmər üzli canana bax!

Xəstə Qasım:

İnsan oğlu qafil olma, aç gözün qəbristanə bax!
Üz çevir haqqın yoluna, haqq ilə divanə bax.
Bu dünya dediyin boş müsafirxanədir,
Hər gələn köçər, hər gedən mehmanə bax.

Xəstə Qasımın gücü təkcə istedadında deyil, dərin müaliəsində və özündən əvvəlki Azərbaycan xalqının bədii söz təfəkkürünə dərinləndən bələd olmasındadır.

Xəstə Qasım Nizami və Xaqani kimi klassik sənətkarlarla bərabər, eyni zamanda Füzulinin və digər klassiklərin yaradıcılıqlarına dərindən bələddir. Onların ədəbi irsindən yaradıcı şəkildə bəhrələnir və onlarla öyünür, fəxr edir. O, Ləzgi Əhmədə deyir:

Ləzgi Əhməd mənəm Füzuli nəslü,
Bəhrlərdə mən ümmanam, sən nəsen?
Dərin kitabları mənə eylərəm,
Dərd bilənəm, söz qananam, sən nəsen?

Xəstə Qasım nəinki Füzuliyə, hətta Şah İsmayıl Xətayinin və böyük Füzulinin oğlu Fəzlinin yaradıcılığına da dərindən bələddir. Fəzli yaradıcılığında qəzəl-müstəzadə xüsusi yer vermişdir. Onun bir qəzəl-müstəzadəna diqqət yetirək:

Ey sərvi-səhi, sən gələli seyr ilə bağə,
Sən çəkmədi ər ər.
Çox alinəsəblər özünü saldı ayağə,
Qul oldu sənubər.
Sünbül özünü zülfünə bənzətti nigarın,
Bildi ki, xətadır.
Dağlarda bitən üzü qara, başı aşağə,
Qayğulu, mükəddər.⁴³

⁴³ “Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”, Bakı, 1943, I cild, səh.227.

Bizcə Xəstə Qasım da belə qəzəl-müstəzad-
larla tanış olandan sonra sazın tələblərinə uyğun
olaraq heca vəznə ölçüsündə yeni aşıq şeiri
yaratmağa başlamış və qoşma-müstəzad, yaxud
ayaqlı-qoşmanın binasını qoymuşdur.

Bir çarşıda dörd dərvişə uğradım,
Dördü bir-biriynən eylər ixtilaf.
Dördünün də dili ayrı, dini bir,
İki də biz, onların şəş cahat.

Əsil kainat.

Bir şəhərin gördüm padşahını,
Qulun, yasovulun, hər dəstgahını.
Üç yüz altmış altı xoş süpahını,
Onlar bir kişidən istədi sursat,

Xoş çəkər səffat.

Altı, səkkiz, doqquz idi binası,
Otuz cəlalı var, bəyaz sinəsi.
Altı min altı yüz məddü mənası,
Ərəb idi, əcəm idi, türkü tat.

Bir ismə fəryad.

Altıdan qırxatan sərgərdan idi,
İki yüz otuzda özün tanıdı;
Altı min altı yüz pasiban idi,
Kimi yahu çəkər, kimi əssalat,

Kim edər fəryad.

İki dərya xoş görünür gözünə,
İki qırx, dörd gəlməz ərin dizinə;
Xəstə Qasımın bu şerinə, sözünə,
Qazı, molla, müctəhidlər qaldı mat
Tapmadı kəlmat.

Bir başqası da, yəni Xəstə Həsən adlı biri Xəstə Qasımın bu şeirini öz adı ilə Aşıq Ələsgərə göndərir. Aşıq Ələsgər Xəstə Qasımın ruhundan icazə alıb formaca qoşma-müstəzad, məzmunca qıfılbənd olan Xəstə Qasımın həmin şeirinə cavab söyləyir:

Dörd kitab hər yana yolu göstərir,
Nəfs ilə mərifət olur şeş cahat.
Belə əmr eləyib qüdrəti-qadir,
Bu əmrə qol qoyan tez tapar nicat.
Eylə etiqad.

Şəhr aydı, bayram onun gülüdü,
İki ay bir-birinin müttəsilidi,
Üç yüz altmış altı gün-bir ilidi,
Səkkiz min yeddi yüz səksən dörd saat,
Gəl verim isnat.

Altıda qarışdı Nuhun tufanı,
Qırx ildə sərgərdan gəzdi hər yanı.

Altı min altı yüz insan, heyvanı,
Hərə öz diliynən eylədi fəryad,
İstədi imdad.

Neçə müddət qərq oldular tufana,
Əmr etdi, kəbutər gəzdi hər yana,
İki yüz otuzda tapdı bir dənə,
Nuh üçün fəmində gətirdi sovqat.
Qıldı ibadət.

Altmış altı ayə niyə danmısan?
Belə məlum, bizi avam sanmısan.
Dünya cifəsinə sən aldanmısan,
Unutma üqbanı, bu dünyanı at,
Afərin, ustad!

Qasım “qaf”ınandı, Həsən “hey”inən,
Xeyir çəkməz ustadınan deyinən,
İşim yoxdu seyyidinən, bəyinən,
İxtiyarımdadı qalan məxluqat,
Daimi- övqat.

Aşiq Ələsgərdi, soruşsan adım,
Huş başımdan gedib, yoxdu savadım.

Sözlə mətləb yazmaq deyil muradım,
Arifə eyhamla yazıram hürfat,
Sədrin olsun sat!⁴⁴

Göründüyü üzrə formaca qoşma-müstəzad, məzmununa görə isə qıfılbənddir ki, Xəstə Qasım bunun da ən kamil ustadlarından biridir. Onun məharətlə qoşulmuş qıfılbəndləri özündən sonra sənət meydanına gəlmiş neçə-neçə ustad aşığı çətinlik qarşısında qoymuş, günlərlə, aylarla düşünməyə, baş sındırmağa vadar etmişdi. Onlardan bir neçəsini Aşıq Ələsgər, onun qardaş oğlu Növrəs İman və Şəmkiqli Həsən Pərvanə açmış, bir sıra qıfılbəndləri isə hələ də bağlı qalmaqdadır.

Bir ov gördüm, öz yerində çarasız,
Bədəninədən qanlar axır, yarasız.

Növrəs İman Xəstə Qasımın ruhundan icazə istəyib, onun qıfılbəndini belə açır.

Xəstə Qasımın qıfılbəndini Aşıq Sadıq öz adından dediyi üçün biz Xəstə Qasım əvəzinə Aşıq Sadıqın adını dilə gətiririk və qarşısında da Növrəs İmanın açmasını veririk.

⁴⁴ Aşıq Ələsgər. Bakı, 1963, səh. 471

Xəstə Qasım:

Adəmnən ol xatəmə natiqi Quran mənim,
Din mənim məssəb mənim, yol mənim ərkan
mənim,
Bağ mənim, bağban mənim, kövsəri-rizvan
mənim,
Gül mənim, bülbül mənim, sünbülü-reyhan
mənim,
Yerdə insan, göydə qılman, ərşdə aslan
mənim.

Xəstə Qasımın şeirini deyən Aşiq Sadiq belə düşünür ki, bu qıfılbənd-divaniyə girmək İman üçün çox çətin olacaqdır, lakin belə olmur. İman divaniyə divanı ilə cavab verir. Elə qiymətli bir divanı yaradır ki, elə bil mərmərdən bir bina tikir, insanların gözünü qamaşdırır:

Xəstə Qasım:

Abi ataş, xaki badda yaratdı sübhan bizi,
Altı mindən altı yüz, isbat qıldı üç yüzü,
Dörd yüz arxa bağladı, dəryada qırx dörd dənizi,
Yetmiş üçün mən biriyəm, altmışın qırx səkkizi,
Beş içində altı məkkə, səkkiz yüz fərman mənim.

İman:

Abi ataş oddu, sudu, xaki-torpaq, badi yel,
Altı mindən altı yüzdü həmidü nizamı bir il,
Sünnət əmri nəhyi məkrul dörd yüz qırx dörd
onu bil,
Sam içində müqəddimat, məkkə səkkiz yüz səbil,
Bu elmi də xaliq verib dərşimi pünhan mənim.

Xəstə Qasım:

Yeddi eyvan, səkkiz seyvan, qırx sütunun bir
ləngəri,
Yeddi molla, yeddi dərviş, yeddi pust, yeddi dəri,
Yeddi min qırxdan irəli, səkkiz yüz dördədən bəri,
Bu işləri cəm eyləyənin başına əsər gəli,
Pir mənim, ustad mənim, yol mənim, ərkan
mənim.

İman:

Yeddi eyvan cəhənnəmdi, səkkiz rizvan səda,
Ənbiyələr övliyalar qırx sütun ləngər xuda,
Yeddi səthi, yeddi şəkki, yeddi ruz, yeddi nida,
Yeddi min keçən tarix, səkkiz yüz dördü cida,
Həm binasız, həm vəfasız, nə olsa viran mənim.

Xəstə Qasım:

Beşdi nisbi həşt içində yar bizə isbat edər,
Altı mindən altı yüzdə otuz dördü izah edər,
Bir mürəkkəbdə oxunan surəni əyyat edər,
İncil, Tövrat, Zənbur, natiqi-Quran mənim.

İman:

İslamiyyətlik aləmində, iyirmi səkkiz hərf var,
Xaçpərəstdə altı artıq, otuz dördü aşkar,
Bir türfədə nəzər qılsa heydəri-düldül suvar,
Bu eynidə nitqə gəlsə, əhv olunan can mənim.

Xəstə Qasım:

Xəstə Qasım Tikmədaşlı sahibi-cümlə xəta,
Var ümidim taci mehrac billəm eylər əta,
Olsa dəftər, gəlsə rəhbər, bir şahsüvar innafata,
Rəzmi-qaf günahım olsa, əhv eylər rəhman
mənim.

İman:

Növrəs İman Göyçə elli sidqi şahı-Heydəre,
Ərş əladan vəhi gəldi biz yazdıq dəftərə,
Xaliq özü şəfayətçil yazdı ruzi-mənşərə,

Tifil ikən mədh içində hökm qıldı Əjdərə,
Yoxdu qorxum qurulanda ədalət divan mənim.

Dağıstanda Həsən Pərvanə aşıqlarla deyisir.
Onlar Xəstə Qasımın şeirini qıfılbənd kimi deyir-
lər. Ələsgər və Növrəs İman kimi Həsən Pərvanə
də Xəstə Qasımın ruhundan icazə alıb onun
qıfılbəndini açmağa başlayır:

Xəstə Qasım:

Beş yaşımdan on beş yaşa yetişdim,
Beşin atdım, beşin tutdum, beşi nə?
Haqq tərəfdən doğru yola yetişdim,
Bəlli oldum mən biyabar beşi nə?

Həsən Pərvanə:

Beş yaşından on beş yaşa yetişən,
Beşi səqir, beşi kəbir, beş ayaq.
Haqq tərəfdən doğru yola yetişən,
Beş kimsənə onu ulaşa varə,
Əli, Məhəmməd, Fatimə, Zəhra, Hüseyin.

Xəstə Qasım:

Ömür bənzər dağ başında dumana,
Qəflətçə mən də yetdim ümməna,

On beş şey vacib oldu islama,
Beşi Sulidin, beşi Firudin, beşi nə?

Həsən Pərvanə:

Ömür bənzər dağ başında dumana,
Bu gün varsan, sabah qalıb gümana.
Qəflətcə mən də yetdim ümmana.
On beş şey vacib oldu islama.
Beşi Firudin, beşi Sulidin, beşi qunut.

Xəstə Qasım:

Xəstə Qasım qaldı həyat içində,
Din bir, xuriman şərait içində,
On beş şey də gəldi səlat içində,
Beşi oruc, beşi namaz, beşi nə?

Həsən Pərvanə:

Həsən qaldı Quran bəyaz içində,
İnşallah atəşin yanmaz içində,
On beş şey də gəldi səlat içində,
Beşi oruc, beşi namaz, beşi zafiyət.

Göyçənin Nəriman kəndindən olan şair
Bəhmən də Xəstə Qasımın bir bağlamasını aç-

mağa girişmişdir. Həmin bağlama-qıfılbəndi də burada verməyi məqsədəuyğun hesab etdik.

Xəstə Qasım:

Bir əcayib nəsdə gördüm, kökü bir, budağı üç,
Hər ağacda altmış çiçək, yüz səksən yarpağı üç.
Cəm idi on iki, on üç, altı, otuz sərəsər,
Yeddi təbib açar, yumar baxçası bir, bağı üç.

Göyçəli Bəhmən:

O bir ildi fəsilləri sürüb nizamı üç,
Du mühitə altmış ruz, yüz səksən qulağı üç.
Cəm eylədi on iki aydı, otuz gündən sərbəsər,
Yeddi, on kam veribdi əziz bayramları üç.

Xəstə Qasım:

Bu bağın meyvəsinin hər birinin bir dadı var,
Nə suyu, nə havası, nə göz görür adı var.
Həm hökm edər soltana, fəryadı var, dadı var,
Məhsi vardı, zisəni yoxdu bülbülü bir dağı var.

Göyçəli Bəhmən:

Fəsillərdə ayrı hava, hər birinin bir dadı,
Həm bənnasız, bil vəfasız rüzgarın adı.

Hər kim olsa ömür fəna, əgər şərbət dadı,
İsmində var, cismində yox, bir fəslin ayları üç.

Xəstə Qasım:

Ağlı sərdə, fikir dərdə həmdəmi divanıdı,
Biya-biya, güca-güca, məhsədə xoş mənadı.
Xəstə Qasım hey deyibən, nu gedər bilməyən
fənadı.
Bağban oldum nu becərdim şamama bir, tağı üç.

Göyçəli Bəhmən:

Ağlı-huşu cəm eylədim, olmaram divanəsi,
Biya-biya, gəl-gəl gücanın xoş mənəsi.
Şair Bəhman izhar eylər axırda aya nası,
Bir gün olar bağ pozular nə gedər yolları üç.

Xəstə Qasımın qıfılbəndlərinin açılması təxminən iki əsrdən çox çəkmişdi. Çox sənətkar bu yolda baş sındırılmış, lakin onun qıfılbəndlərini açmağa cəsəret göstərə bilməmişlər. Bizə belə gəlir ki, Növrəs İman müstəsna olmaqla Həsən Pərvanə, Nərimankəndli şair Bəhmən və başqaları Xəstə Qasımın qıfılbəndlərinə müəyyən cavablar versələr də, onun qədər dərinliklərə gedə bilməmişlər. Xəstə Qasım qoşma və gəraylılarında, divanilərində dönə-dönə qeyd edir ki,

mənim qıfılbəndlərimi açmağa səy göstərənlərin “başına əsər gələr”. Doğrudan da, Xəstə Qasımın ölümündən iki yüz ildən artıq zaman keçəndən sonra ilk dəfə olaraq Göyçəli Aşığı Ələsgərin qardaşı oğlu Növrəs İman onun ruhundan icazə alaraq qıfılbəndlərini açmağa səy göstərir. Növrəs İmanın həqiqətən başına əsər gəlmiş, ağılı yerindən oynamış, bilmədiyi məkana üz tutub getmişdir. Onun getdiyi coğrafi məkan bu gün də bəlli deyildir. Hətta, məzarının da yeri bilinmir.

Xəstə Qasımın qıfılbəndlərindən aydın olur ki, o, dərin elmi biliyə, geniş dünyagörüşünə malik, savadlı bir şair-aşığı olmuşdu. Onun Ləzgi Əhmədlə deyişmələrində kainat çərçivəsində olan təbiətin dürlü-dürlü möcüzələrinə, ayla günə, eyni zamanda təbiətin flora və faunasına, real elmi biliklərə əsaslanan məsələlərə toxunulur. Biz fikrimizi əyaniləşdirmək üçün Ləzgi Əhmədlə Xəstə Qasımın bir qıfılbənd-deyişməsini nümunə veririk:

Ləzgi Əhməd:

Səndən xəbər alım, ay dədə Qasım,
O nədir ki, dürlü-dürlü halı var?
Nədən hasil oldu ərşin arğacı?
O nədir ki, toxunmamış xalı var?

Xəstə Qasım:

Sənə cavab verim, ay Ləzgi Əhməd,
Bahardır ki, dürlü-dürlü halı var.
Nurdan xəlq olundu ərşin arğacı,
O buluddur ki, toxunmamış xalı var.

Birinci bəndlərdə təbiətin dürlü-dürlü halından, ərşin arğacından, buludun toxunmamış xalısından, baharın möcüzələrindən bəhs olunur. Göyün dayaqsız olmasından, boyaqsız boyanmasından bəhs olduğu yerdə təbiətin digər möcüzələrinə diqqət yetirir. “O nədir ki, doğar əlsiz-ayaqsız?” - deyə suallar verilir, cavabları təbiidir. Göyün bir çadır olaraq dayaqsız dayanması, ayla günün boyaqsız boyanması təsvir olunmaqla yanaşı, əlsiz-ayaqsız doğulan qurbağanın üç ayda əl-ayağı düzəlir. İnsan aqlını qumaşa bənzədir, buğdanın dimdiyindən balaladığını göz önünə gətirirlər. Bu gözəlliklər içərisində kəpənəyin qanadındaki xalını yada salırlar. Ümumiyyətlə, Xəstə Qasımla Ləzgi Əhməd arasındakı deyişmələrdə kainatın daxilində nələrin dövran etməsi, onda hansı hadisələrin, möcüzələrin baş verməsi və insan idrakına sığacaq dərəcədə bilik verilir. Bu deyişmələr içərisində ziddiyyətli görünən nədir?

Heyif ki, Azərbaycan folklorunda “Azərbaycan aşıq yaradıcılığı və islam mədəniyyəti” problemi həll olunmamışdır. Halbuki, bu problem çox məsələlərdən vacibdir. Xalq dastanlarında, eləcə də klassik aşıqların qoşmasında olan dini hadisələrin yozumu düzgün təhlil və tədqiq olunmur. Məlumdur ki, Azərbaycan folklorunda xüsusilə əfsanələrdə, dastanlarda zərdüştiliklə islam görüşləri həmişə üz-üzə dayanır və ziddiyyət yaradır. İslami dünya görüşünü, Həzrət Əli, obrazlı şəkildə desək, Reyhanəli təmsil edir. Ümumiyyətlə, Türkmən və Azərbaycan folklorunda olan Ərəb Reyhan Reyhanəlidir, yəni Həzrət Əlidir. Zərdüştiliyi folklorda təmsil edən Salsal pəhləvandır.

Reyhanəli bir səhər Tovuzun Torpaqqalasına gəlir, səsə Salsalın həyat yoldaşı Şamama Nigar çıxır. Üzü niqablı Ərəb Reyhan və yaxud Reyhanəli qadına təklif edir ki, müsəlmançılığı qəbul et. İslamın şərtləri Şamama Nigara xoş gəlir və müsəlmançılığı qəbul edir. Ərinə də təklif edir ki, sən də qeydsiz, şərtsiz islam dininə gəl. Salsal pəhləvan etiraz edir. Səhər açılır, Şamama Nigar deyir:

- Salsal dur cavabını ver, dünənki üzü niqablı ərəb gəlibdir. İslam dinini qəbul etməyə etiraz edən Salsal üzü niqablı ərəblə döyüşə başlayır.

Axşamdan müsəlmançılığı qəbul edən Şamama Nigar eyhamla bildirir ki:

- Ərəb Reyhan, Salsalın köynəyini cır. Neçə ki, onun köynəyi əynində salamatdır, sən ona qalib gələ bilmərsən. Ərəb Salsalın köynəyini cıran kimi o qaçır. Uzaqda bir sal daşın üstünə başını qoyub ərəb pəhləvana, gəl başımı kəs deyir. Ərəb pəhləvan soruşur:

- Məndən qorxubmu qaçdın?

- Yox, mən o yerə qədər qaçdım ki, atamın başı o yerdə basdırılıb. Mən atamın qəbrindən o tərəfə keçə bilməzdim.

Həzrət Əli deyir:

- Sən bu qədər ki, ağıllı adamsan, yüksək insani keyfiyyətlərin var, gəl qardaş olaq. Salsal deyir:

- Biz qardaş ola bilmərik. Sən mənim zərdüştilik köynəyimi cırmısan.⁴⁵

Həmişə bir qayda olaraq islam dininə baş əyənlər zərdüştlüyü pisləyir, hər vəchlə onu səhnədən silib atmağa çalışırlar. XVI əsrdə Dirili Qurbani ona görə dədələrin son nümayəndəsi Dədə Yediyara Gəncədə qalib gəldi ki, artıq Dirili Qurbani islam dinini, Quranın ayələrini dərinləndən mənimsəmişdir. Dədə Yediyar kimi qoca-

⁴⁵ Sədnik Paşayev. "Azərbaycan türklərinin xalq əfsanələri", Bakı, "Azərneşr" nəşriyyatı, 2009, səh. 322

man sənətkarlar yeniliyə o qədər meyilli deyillər. Qurbaninin qələbəsindən sonra Gəncədə “Ozan” məscidi inşa olundu, (Əlbəttə, o indiki ozan məscidi deyildi). Sadə tikilmiş ozan məscidinin yerində sonralar əsaslı bir ozan məscidi tikilmişdir. Ozanlar, aşıqlar ozan məscidinə ayaq açdılar. Dini ayinləri, Quranı mükəmməl öyrənməyə başladılar. 1950-ci ildən üzü bəri aşiq Hübətın və başqa sənətkarların ozan məscidinə azana gəldiyini görmüşəm. Gəncədəki ozan məscidi tək bir məsciddir ki, ozanın adını daşıyır. Bu qədim ənənəyə Gəncə şəhərində ustad Aşiq Mayıs da bu gün də əməl edir. Özü ilə bərabər aşıqları namaz vaxtı məscidlərə aparır.

Vaxtilə Xəstə Qasımın da günləri məscidlərdə keçmişdi. Ləzgi Əhməd bir deyişməsində Xəstə Qasımın zərdüştiliyə qarşı münasibətini yoxlamaq istəyir. O, bir qıfılbəndində deyir:

Ləzgi Əhməd:

Ləzgi Əhməd, heç vəsfəndən doymazlar,
O nədir ki, götürərlər qoymazlar?
Kimlərdir ki, məzarı yox, yumazlar?
Bu nə qonhaqondur, bu nə köçhaköç?

Xəstə Qasım:

Xəstə Qasım, heç vəsfəndən doymazlar,
O ölüdür, götürərlər, qoymazlar.
Atəşpərəstlərin məzarı yox, yumazlar,
Dünya qonhaqondur, ölüm köçhaköç.

Bu şeir nümunələrindən də aydın olur ki, Zərdüşt dinini səhnədən çıxarmağa, “Avesta”-nı gözdən salmağa fürsət axtarırlar. Həmid Araslı qeyd edir ki, Möhtəsim Bağdadda xəlifə olarkən zərdüşt rahibləri xəlifənin yanına gedirlər və bildirirlər ki, “Avesta” bizim dini kitabımızdır. Onu yandırmaya icazə verməyin. Möhtəsim deyir:

- Mən tapşırısam, əgər “Avesta” Qurana ziddirsə, onu heç vaxt saxlamaq olmaz. Yox, “Avesta”-da olanlar Quranda da varsa ona ehtiyac yoxdur.

Nizami Gəncəvi “Xosrov və Şirin” poemasının əvvəlində Allaha müraciətlə minacət və peyğəmbərin şəhinə xoş sözlər söyləyir. Bununla yanaşı əsərin daxilində Zərdüşt dinindən, onun müsbət cəhətlərindən geniş söhbət açır.

Əsərdə Xosrov şikar zamanı bir kəndlinin evində özbaşınalıq edib keyfə başlayır, atı kəndlinin varını ayaqlayır, nizamını pozur. Qulu bağın qoralarını (üzümünü) dərir. Atasını Hörmüz

bundan xəbər tutub Xosrovun atının ayaq damarlarını kəsdirir. At və Xosrovun təxti ev sahibinə verilir. Çalğıcısının cənginin tel qatarını qoparırlar. Nizami Zərdüşt dövründə doğma övlada verilən cəzanı belə qiymətləndirir:

Doğma bir evlada əvvəl nə sayaq,
Ədalətlə cəza verilirdi bax!⁴⁶

Nizami Zərdüştilikdən fərqli olaraq müsəlmanlıq dövründə qanunların möhkəm işləmədiyini qeyd edir:

Hanı o Ədalət, o insaf hanı,
Verə öz oğluna belə cəzanı?
İndi yüz yoxsulun tökülsə qanı,
Nahaq qan tökənə bir cəza hanı?
Atəşpərəstlikdə dünya eləydi,
Bu müsəlmanlıqdan utan bir indi.⁴⁷

Göründüyü kimi aşıq sənəti və islam mədəniyyəti zərdüştiliklə əlaqədar ziddiyyətlərin öyrənilməsi məsələsini bir zərurət kimi qarşıya

⁴⁶ Nizami Gəncəvi. "Xosrov və Şirin", Lider nəşriyyatı, Bakı, 2004, səh. 60.

⁴⁷ Yenə orada. səh 60.

qoyur. Təkcə Xəstə Qasımın yaradıcılığı deyil, bütün klassiklərin ədəbi irslərinə diqqətlə yanaşılmalıdır.

Bütün bunlar genişliyi ilə izah olunmalı, zərdüştilik pislənilməməli və islam mədəniyyətinin bizə çox şey verdiyi qeyd olunmalıdır.

Xəstə Qasım poeziyasında böyük sənətkarlara xas olan məzmun və şəkil vəhdəti vardır. Onun şeirləri məzmunca gözəl olduğu kimi, formaca da gözəldir.

Xəstə Qasım yaradıcılığında “Təcnis” aşığı şeiri xüsusi yer tutur. O, aşığı yaradıcılığında təcnis adlanan şeir növünə daha dəqiq yanaşırdı. Onun fikrincə, təcnisi hər aşığı, hər şair yarada bilməz. Təcnisi xalq dilində, bədii irsə və yazılı ədəbiyyata yaxşı bələd olan, çoxlu söz ehtiyatına malik sənətkarlar yarada bilərlər. Xəstə Qasımın təcnislərindən məlum olur ki, o, təcnis ustası olub. Təcnis yazmaq işində hünəri olduğunu aşağıdakı şeirində açıq şəkildə göstərmişdir:

Xəstə Qasım, sözün yetir tamama,
Gün batan, gün doğan gələr salama.
Nə alim işidi, nə də üləma,
Təcnis mənasının çox hünəri var.

Təcnisi belə yüksək qiymətləndirən sənətkar onun mükəmməl nümunələrini yaratmışdır. Təcnis aşıq poeziyasının zirvəsi hesab edilir. Burada əsas etibarilə cinasları zərgər dəqiqliyi ilə seçib işlədə bilmək bacarığı meydana çıxır. Məlumdur ki, təcnis formaca eyni, məzmunca müxtəlif olan cinas qafiyələrlə yaranır.

Qüdrətli sənətkar Xəstə Qasımın ədəbi irsi içərisində on sadə-saya təcnis, üç cığalı təcnis vardır. Onun “Üzhaüz” rədifli cığalı təcnisi əvəzsiz sənət incisidir. Bu cığalı təcnis məzmununa görə həm də nəsihətamiz bir ustadnamə kimi səslənir:

Həqiqət bəhrində qəvvasam deyən,
Qəvvas isən, gir dəryaya üzhaüz.
Aşıq deyər:-üzhaüz,
Sonam göldə üzhaüz,
Qarı düşmən dost olmaz,
Yalvarasan üzhaüz,
Bir mərd ilə ilqarını vur başa,
Namərd ilə kəs ülfəti üzhaüz.

Tufarqanlı Abbasın, Sarı Aşığın dövründə təkamül dövrü keçirən təcnis Xəstə Qasımın yaradıcılığında kamala çatmışdır.

Təcnis yazan aşıqlar təcnisi şeirin şahı, onun yüksək zirvəsi hesab ediblər. Hər aşıq, hər

sənətkar şeirin bu janrında müvəffəqiyyət qazana bilməyib. Çünki, tənisin nəinki misraları, hətta, sözlə-söz arasında da daxili bir əlaqə olmalıdır. Belə olmazsa, o adi söz yığımına çevrilər. Bu baxımdan yanaşdıqda görürük ki, Xəstə Qasımın tənislərinin hər biri ustalıqla qurulmuş yaraşlıqlı bir söz çələngidir. Bu bər-bəzəkli söz çələnginə baxdıqca adam ona heyran olur və zövq alır.

Lazım olur yoxsul üçün bircə mal,
Leyli isən, göstər mənə bir camal.
Laf eyləmə, var saqidən bir cam al,
Leysan çeşmin məni eylər sənə mal.

Və yaxud:

Lal olur bülbüllər sozulanda gül,
Lalə libas geyinmisən, Sənəm al!
Ləblərindir mənə abı-səlsəbil,
“La”demərəm, bir canım var, Sənəm al!

“Sənəm al” tənisinin bircə bəndini təhlilə cəlb etməklə Xəstə Qasım sənətinin ucalığını dərk etmək mümkündür. Birinci misraya diqqət yetirək.

Buradakı ardıcılığa, məntiqə bax!. Doğrudan da gül sozulanda bülbüllər lal olur, ikinci misrada al geyinmiş Sənəmin nə gözəl görkəmdə

göründüyünü diqqətə çəkir. “Lalə libas geyinmisən, Sənəm al”, ləbləri abi-səlsəbil olan gözəlin onun canını almasını özünə şay bilir. “La” demərəm, yox demərəm deyən aşiq ürəyindən gələn səmimiyyəti bədii bir dillə gözəl bir şəkildə dilə gətirir.

Bu baxımdan “Görüncə” təcnisinə nəzər salmaq yerinə düşər:

Gözəllər gözəli, şahı-gülbədən,
Didəm ağlar məhcamalın görüncə.

Aşiq deyər: görüncə
Siyah təlin hörüncə,
Get bir mərdə qul ol sən,
Namərd üzün görüncə.

Mina gərdən, büllur buxaq, diş inci,
Çəkilibdi hilal qaşlar görüncə.

Yuxardakı təcnisdə ustad aşiq qoşma-təcnisin hər bəndini iki yerə bölmüş, arasına cinas qafiyəli, həm də şeirin ümumi xəttinə və ahənginə bağlı olan bayatı salmış, təcnisin yeni, cığalı təcnis növünü yaratmışdır. Gör şair-aşiq söz dərinə baş vurub, nə gözəl söz mirvariləri, söz inciləri tapıb üzə çıxarır. Sədəfli diş kimi cərgələndirir. Bir gözəlin hüsnü-camalını necə gözəl təşbihlərlə bəzəyir. Tanrının bəxş etdiyi gözəllikləri olduğu kimi bizə çatdırır. “Ay hayıf, ha-

yıf” təcnişi şairin ölməz söz abidəsidir. “Səhər tezdən əzmi-gülşən” eyləyən aşiq bağ bəsləyib gülünü dərmədiyinə necə heyflənir, bədii bir dillə bu lövhəni necə göz önünə gətirir. Aşığın yaratdığı bu bədii lövhə insana nə yüksək zövq verir. Zehnində, şüurunda silinməz izlər buraxır.

Ümumiyyətlə, Xəstə Qasımın təcnişləri elə sənətkarlıqla yaradılmışdır ki, onun hər misrası, hər bəndi insanı heyrətdə buraxır. Xəstə Qasımın özündən sonra neçə-neçə ustad sənətkarın yaradıcılığına təsir etmiş “Çaphaçap” şeiri dərhal diqqəti cəlb edir. Orada deyilir:

Bu gün iki sultan bir taxta çıxmış,
Ox atarlar bir-birinə çaphaçap.
Nazlı dilbər mənə sitəm eylədi,
Könlümün şəhrinə saldı çaphaçap.

Xəstə Qasım həтта, təcnişinə yeni sujet gətirir. Tarixi faktlar axtarır. Bədii yadda qalan lövhələr yaratmağa can atır. Bu üç bəndlik təcnişin ikinci bəndində deyir:

Ağlaram didəmdəm yaş, irin gələr,
Əmərəm ləbindən ya şirin gələr.
Deyərlər, qəsindən ya Şirin gələr,
Fərhad kimi vur dağları çaphaçap.

Üç bəndlik təcnisin bu bəndində Fərhad Şirin macərasını yada salır. Qəsrindən Şirinin gəldiyini, Fərhadın dağlar çapdığını, eşq yolunda nələr etdiyini xatırladır.

Xəstə Qasım özündən əvvəl yazıb-yaratmış olan Tufarqanlı Abbasın “Gözlər” rədifli təcnisinə orijinal məzmununa malik qabaq da yazmışdır:

Haqq yaratdı xaki-baddan bir adam,
Fələk, qoymur addımımı bir adam,
Hər anna qda, mərifətdə bir adam,
Ya könül, ya xətri, ya səni gözlər.

Xəstə Qasım təcnisləri xüsusi məharətlə qurulmuşdur. O, təcnislərində fikri bitkin vermək üçün misraları aydın cümlələrdən qurur, bəzən bir misrada iki-üç söz sırasından bacarıqla istifadə edir:

Payız dərdim, qış möhnətim, yaz qəmim,
Hicran tapdaq etdi yayılan məni.
Götür qələm, sərxəttimi yaz mənim,
Qoyma dərgahından yayılan məni.

Xəstə Qasımın aşiq yaradıcılığında iz salmış, özündən sonra gələnlər üçün bir

nümunə, örnək olmuş aşağıdakı təcnisinə diqqət yetirək:

Yatmışdım yuxuma gəldi bir pəri,
Yenə yar sevdası həmayil oldu.
Dərdi-qəmim cana əsər elədi,
Qolların boynuma həmayil oldu.

Xəstə Qasım hətta dərin mündəricəli ustadnamələr yaradıcısı olduğunu diqqətə çəkir və təcnislərində öyüd-nəsihətlər verməyi də unutmur. Təcnislərində yadda qalan ustadnamə bəndləri, bədii parçaları yaradır:

Xəstə könlüm yar bəsləmiş, həmdərdi,
Dərd bilməzə demək olmaz həm dərdi.
Bir igidin yaxşı olsa həmdərdi,
Qışı nurdur, yazı nurdur, yayı nur.

Xəstə Qasım şeirdə, xüsusilə təcnislərində elə mənə dərinliyi yaradır ki, onun bu sözlərini hansı sərçəşmənin gözündən tapıb seçdiyini axtarırsan. Xəstə Qasım çeşmələr gözündən ləli-mərcan sözlər seçən, kəlamlar axtarıb tapan, nadir istedadla malik bir sənətkardır.

Xəstə Qasım gəraylılarını, qoşmalarını, təcnis və qıfılbəndlərini, ustadnamələrini eyni həvəslə, eyni maraqla yaradır, hər bir şeir jan-

rında onun sənətkar bacarığı, istedadının qüdrəti üzə çıxır.

Tikmədaşlı Xəstə Qasım aşiq yaradıcılığının bel sütunudur.⁴⁸

Xəstə Qasım şeirinin dil əlvanlığı xalq yaradıcılığı çeşməsindən, bayatı inciləri xəzinəsindən gəlir. Xəstə Qasım şeirinin dili-bayatılarımızın dilidir. O, bu büllur çeşmənin gözündən içib.

Xəstə Qasımın yaratdığı sənət inciləri, xüsusilə, tənris, qıfılənd, ustadnamə və başqa şeirləri onun aşiq yaradıcılığındakı ədəbi mövqeyini ucada saxlamağa və istedadlı bir sənətkar olduğunu söyləməyə haqq verir.⁴⁹

Xəstə Qasımı aşiq poeziyası tarixində daha çox məşhurlaşdıran onun dərin fəlsəfi ideyalar təbliğ edən ustadnamələri olmuşdur.

Xəstə Qasım öz dövrünün ustad sənətkarı olmuş, özünə qədər mövcud olan Azərbaycan aşiq şeirinin bütün janrlarında yazmışdır.

Xəstə Qasım dərin mündəricəli, orijinal təşbihlərlə bəzənmiş məşhur ustadnaməsinin son möhürbəndində deyir:

⁴⁸ S.P.Pirsultanlı. “Aşiq Şəmşirin poetik aləminə səyahət”, Bakı, “Təknur”, 2008, səh . 209.

⁴⁹ Sədnik Paşayev. “Azərbaycan folkloru və aşiq yaradıcılığı”, ADU, Bakı. 1989. səh 72.

Xəstə Qasım yazlarımız yazlanar,
Qızılgüllər pardaxlanar, nazlanar.
İgid daldasında igid gizlənər,
Tülkünün dalında heç bir zad olmaz.

Başqa bir ustadnamədə deyir:

İgidin mərifəti gərək dilində,
Qocanın əsası gərək əlində,
Biqeyrət oğulun ata yerində,
Qaldığından qalmadığı yaxşıdır.

Xəstə Qasım insanda nəsil-zat, kök və əsil-
zadəlik axtarır. O, “Olmaz” qoşmasınının bir bən-
dində deyir:

Üz vermə nadana, sirr vermə pisə,
Axır qəlbin ya inciyə, ya küsə.
Ot bitər kök üstə, əsli nə isə,
Yovşan bəsləməklə çəmənzar olmaz.

Xəstə Qasım aşiq ədəbiyyatı tarixində
daha çox ustadnamələri ilə məşhur olmuşdur.
Onun ustadnamələrində ağıl və kamal, insani fə-
zilətlər və dostluq haqqında qiymətli fikirlər
vardır. Həmin ustadnamələr mala, pula, dövlətə,
qolunun zoruna güvənərək yoxsullara zülm edən
insanları ədalətə, yaxşılığa, xeyirxahlığa, çağırır.

Onun “Dəli könlüm, məndən sənə əmanət” misrası ilə başlanan ustadnaməsi başdan-ayağa hikmətdir, ata nəsihətidir. Xəstə Qasım bir çox şeirlərində deyəcəyi fikirləri “Dəli könül”ə müraciətlə vermişdir. Aşıq “Dəli könül” deyəndə insan oğlunu nəzərdə tutur, insana müraciət edir. Həmin ustadnamədə dərin fəlsəfi, idrakı fikirlər güclüdür.

Bir məclisə varsan özünü öymə,
Şeytana bac verib, kimsəni söymə,
Qüvvətli olsan da yoxsulu döymə,
Demə ki, zorluyam, qolum yaxşıdır.

“Dəli könül, məndən sənə əmanət” misrası ilə başlanan şeirində öz odunu içərisində çəkməyə məcbur olmuşdur, dərclinin dərдинi ağzından alıb, harayına-dadına çatmağı insanlara ibrətli kəlamlarla çatdırmağa çalışmışdır. Şeirinin möhürbəndində oxuyuruq:

Xəstə Qasım kimə qılsın dadını?
Canı çıxsın, özü çəksin odunu,
Yaxşı igid yaman etməz adını,
Çünki yaman addan ölüm yaxşıdır.

Xəstə Qasım “Dəli könül, nə divanə gəzirsən” misrası ilə başlanan ustadnaməsində in-

sanlara bildirir ki, bivəfa dilbərə bel bağlama, onun ilqarı, əhdi düz olmaz. Həmçinin, hərcayı adamda namus, qeyrət, utanmaq, həya etmək müşkül işdir:

Dəli könül, nə divanə gəzirsən,
Bivəfa dilbərdən sənə yar olmaz.
Düz çıxmaz ilqarı, əhdi-peymanı,
Hərcayıda namus, qeyrət, ar olmaz.

Qeyd etmək lazımdır ki, Xəstə Qasımın yuxarıda adını çəkdiyimiz hər iki ustadnaməsinin hər bir misrası öyüd, nəsihət, insan üçün həyat dərsliyidir. Hər iki ustadnamədə bir kəlmə də olsa mənasız söz və ifadə yoxdur, onun bütün misraları atalar sözü kimi xalq kütlələri arasında dillər əzbəri olmuşdur. Doğrudan da, əsli-kökü olmayan insana yüz nəsihət etsən də, faydası yoxdur, qabaq tağı heç zaman tər şamama bitirməz, heç zaman boz söyüd heyva, nar gətirməz:

Vəfalıya əmək çəksən, itirməz,
Bədəsil nəsihət, öyüd götürməz.
Qabaq tağı tər şamama bitirməz,
Boz söyüddə heyva olmaz, nar olmaz.

Xəstə Qasım şeirlərində insanı düzlüyə, doğruluğa çağıran fikirlər daha çoxdur. O,

insanları böhtandan, şərdən, pis əməllərdən uzaqlaşmağa çağırır:

Böhtan demə, böhtan tutar adamı,
Qul eylər, bazarda satar adamı,
Cəhənnəm odundan betər adamı,
Yoxsulluq yandırar, kül eylər-eylər.

Xəstə Qasımın yerində deyilmiş, dərin mənalı sözlərlə bəzənmiş ustadnamələrində elə misralar var ki, atalar sözü kimi səslənir:

Yalqız daşdan olmaz divar deyərlər.

Və yaxud:

Ovçu olan bəslər alıcı quşu,
Sərraflar tanıyar qiymətli daşı.

Və yenə:

Özün əmək çəksən, su çıxar daşdan.

Xəstə Qasımın ustadnamələri belə bir fikir söyləməyə əsas verir ki, bizcə əgər o, başqa şeirlərini - gəraylı, təcnis, qıfılbənd və deyişmələrini yazmasaydı belə, öz ustadnamələri ilə aşıq

poeziyasında şərəfli mövqe tutub böyük şöhrət qazana bilərdi.

Folklorşünas doktor Cavad Heyət yazır: “Bizim görkəmli aşıqlarımız hamısı ustadnamə yazmışlar, lakin Xəstə Qasım bu sahədə daha məşhur olmuşdur”.⁵⁰

Xəstə Qasımın “Aşnalığı” adlı şeiri insana bərli-bəzəkli bir gəlini xatırladır. Məhəbbət şeirlərinin ən gözəl nümunəsi təsirini bağışlayır. Eyni zamanda bu qoşma-ustadnamənin ən gözəl nümunəsidir. Biz həmin qoşma-ustadnamənin iki bəndini nümunə veririk:

Ay ağalar, gəlin sizə söyləyim,
Əzəl yaxşı olar, yar aşnalığı.
Sən sevəsən, yarın səni sevməyə,
Olar bülbül ilə xar aşnalığı.

Bağban odur zəhmət çəkə, əlləşə,
Saldığı bağ çiçəkləşə, gülləşə.
Əgər gücsüz güclü ilə güləşə,
Olar tər lan ilə sar aşnalığı.

Xəstə Qasım yaradıcılığına canı ilə, qanı ilə bağlı olan, onun yaradıcılıq çeşməsindən bəhrə-

⁵⁰ Cavad Heyət. “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı” əsəri, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1990. səh. 102.

lənən Aşiq Ələsgər Xəstə Qasımın “Aşnalığı” adlı qoşma-ustadnaməsi səviyyəsində dayana bilən, ifadə baxımından bir-birinə bənzəyən ustadnamə yaratmışdır. Ustadnamənin bircə bəndinə diqqət yetirsək, hər iki sənətkarın vətən dağlarından axan eyni çeşmədən su içdiklərini görürük.

Təzə aşnalıqla köhnə dostluğun,
Fərqi var qış ilə yaz arasında.
Namərddə qaydadır basar kəsdiyin,
Hər kəs hesab çəksin öz arasında.⁵¹

Aşiq Ələsgər kimi XX əsrin azman sənətkarı Aşiq Şəmşir də Xəstə Qasımın yaradıcılığını təqdir etmiş, bəyənmiş, sevmiş, onun yolunu əsl sənət sahəsi saymış və onun yaradıcılıq xəzinəsindən bəhrələnməmişdir. Xəstə Qasımın “Yazlarımız yazlanır” qoşma-ustadnaməsini yüksək qiymətləndirən, onun şeirinin məntiqinə söykənən Aşiq Şəmşir Xəstə Qasımın adını çəkdiyimiz şeirinin məqamında dayanan, tarixdə yaddaqalan, aşıqlara ibrət dərsi olan elə bir ustadnamə yaradır ki, onun Azərbaycan aşiq poeziyasında ikinci alternativini yoxdur. Əgər, Xəstə Qasım möhürbəndinin son beytində deyirsə:

⁵¹ Aşiq Ələsgər Bakı, 1956, səh. 84

İgid daldasında igid gizlənər,
Tülkünün dalında heç bir zad olmaz.

Aşıq Şəmşir öz ustadnaməsində bu şeirin məqsəd və ideyasını elə poetik ucalığa qaldırır ki, adam öz heyvətini gizlədə bilmir. Aşıq Şəmşir deyir:

Qoy səni şir yesin, şir parçalasın,
Tülkü kölgəsində yatana kimi.⁵²

Böyük ustadnamələr müəllifi kimi Tikmədaşlı Xəstə Qasım aşıq poeziyasına öz möhürünü vurmuşdur.

Xəstə Qasımın yaradıcılığına, təcnislərinin yurduna, qıfılbəndlərinin sehrinə, sirlərinə dərinləndən bələd olmadan onun yaradıcılığına girişmək hər kəs üçün çox çətin olar. İki əsrdən artıqdır ki, Xəstə Qasımın ədəbi irsi aşıqlar üçün bir məktəb olmuş, təkcə aşıq poeziyasına deyil, eləcə də yazılı poeziyaya yeni enerji gətirmiş, onları zənginləşdirmiş, eyni zamanda onların inkişafına güclü təkan vermişdi.

⁵² “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti. 11 fevral. 1967, № 6.

III Fəsil

Xəstə Qasımın “Dağıstan səfəri” dastanının səciyyəsi, elmi mahiyyəti və dastan yaradıcılığında yeri

Xəstə Qasımın “Dağıstan səfəri” onun həyatının, yaradıcılığının canıdır, damarlardan axan qanıdır. Daha obrazlı şəkildə desək, Xəstə Qasımın “Dağıstan səfəri” onun həyatının, həyat yolunun, ictimai-siyasi, fəlsəfi görüşlərinin aynasıdır, güzgüsüdür. Bu dastandakı zamanı, vaxtı, onun sakini olan şəxsiyyətlərin varlıqlarını, cəmiyyətdəki mövqelərini aydınlaşdırmadan Xəstə Qasımın nəyə qadir olduğunu öyrənmək, bilmək və yüksək mövqedən müəyyənləşdirmək olmaz.

Ənənəvi məhəbbət, qəhrəmanlıq və ailə-məişət dastanları ilə Xəstə Qasımın “Dağıstan səfəri” dastanını müqayisə etmək olmaz. Onun dastan yaradıcılığı aşığı poeziyasında yeni era təşkil edir. Tikmədaşlı Xəstə Qasımın “Dağıstan səfəri” real-tarixi dastanın Azərbaycan dastan yaradıcılığında ilk bünövrəsi, ilk təməlidir. Bu dastan yaradıcılığında yeni bir mərhələ açmış Aşıq Valehin “Dərbənd səfəri”, Aşıq Alının

“Türkiyə səfəri”, Şəmkirli Aşıq Hüseynin “Naxçıvan səfəri” kimi real-tarixi dastanların yaranması üçün bir örnək olmuşdur. Ənənəvi dastanlarımızda olduğu kimi burada aşıqlər buta alıb, öz məşuqələrinin dalısınca getmirlər. Nə də onlar yuxularında buta alıb, buta vermirlər.

Elə buradaca bununla əlaqədar bir məsələni aydınlaşdırmaq öz yerinə düşər. Bundan əvvəlki klassik dastanlarda aşıqlara və məşuqələrə buta verən Xızır peyğəmbər, sonra isə müqəddəs dərvişlərdir. Daha sonra bu məbudları Həzrət Əli əvəz etmişdir.

Xızır “Yetim Aydın”, “Aşıq Qərib” dastanlarında, “Kitabi-Dədə-Qorqud”da, “Dirsə Xan oğlu Buğac” boyunda aşıqlara buta verdiyi kimi, yaşıl donlu Xızır hər addım başı onların köməyinə çatır və onları dardan qurtarır. “Şah İsmayıl və Gülzar” dastanında Şah İsmayıl dərvişin verdiyi almadan, almanın qabığından isə Qəmərnişan atdan Qəmərday əmələ gəlir. Tufarqanlı Abbasın hamisi Həzrət Əlidir. Zəhər quyusunda Abbasa nəfəs verən, zəhəri gülaba çevirən Həzrət Əlidir. Lakin Tikmədaşlı Xəstə Qasımın yaratdığı dastanda bu məbudlar ona nə badə verir, nə də yol göstərir.

Folklorşünas Əhliman Axundov və Göyçənin Ağzıbir kəndindən olan Aşıq Məhəmməd

dastanın qeyri-adi bir girişlə başladığını söyləyirlər.

Qasım kəndin danalarını otarır, danalar o tərəfə, bu tərəfə qaçır, yorğun düşmüş Qasım bir kümbəzdə başını qəbir daşının üstünə qoyub yatır. Yuxuda ona deyirlər:

- Filan daşın üstündə bir yuxa (çörək) var, dur onu götür ye. Qasım çörəyin parasını yeyir, parasın saxlayır. Yoldan gəlib-keçən köçün adamları Qasıma deyirlər:

- Bu uşaq acdır, çörəyin varsa, kömək et. O, da para çörəyin parasını Ləzgi Əhmədə verir. Yerini otları, göyün quşları bu neməti dadandan sonra onunla danışmağa başlayır, sinələri söz kürəsi kimi alışıb yanır.

Dastanlardan fərqli olaraq “Xəstə Qasım” dastanının başlanğıcı təbiətlə təmasda daha bədii şəkildə təsvir və tərənnüm olunmuşdur. “Oxuyan sünbüllər” öz mənbəyini əsatirlərdən alır.

Təsvir olunur ki, Xəstə Qasım əkinçiliklə məşğul idi, taxıl əkib-becərirdi. “Qızılözən” çayına yaxın sahədə onun bir taxıl zəmisini var idi.⁵³ Xəstə Qasım nəzər yetirir ki, zəminin sünbülləri tamam saralıb. Lakin, zəminin ortasında iri bir

⁵³ Qızılözən Araz kimi, Kür kimi vətənin məşhur çaylarından biridir. Qızılözən, yəni qızılüzən. Bu çayda qızıl balıqlar çox olur, buna görə də ona Qızılüzən deyirlər. Yerli dialektdə “üzən” ifadəsi “özən” kəlməsi ilə əvəz olunmuşdur.

gölə bənzəyən sahənin sünbülləri göy qalıb. Həm də bu sünbüllər külək əsdikcə bir-birinə dəyir, qeyri-adi musiqi səsləri çıxardır, bənzərsiz mahnılar oxuyurlar. Ancaq göy sünbüllər sarı sünbüllərdən dolu dən tutmuş olurlar. Qasım bu sahənin taxılını oraqla biçib, ayrıca qurudur, dəyirməndə üyüdür və ondan iri bir kömbə düzəldir.⁵⁴ Bu dəyirman kömbəsinin parasın yeyir, parasını isə süfrəyə büküb saxlayır. Dastanda deyildiyi kimi Xəstə Qasımın və Ləzgi Əhmədin istedadlarının məşhurlaşması bundan sonra başlanır.

Bir rəvayətdə deyilir ki, iki ovçu bir ilanı ovlayıb, bişirib yeyirlər. Bir uşağa tapşırırlar ki, qabı çayda yuyub gətirsin. Uşaq qabın içərisində bir tikə görür. O, əti yeyərkən dağ da, daş da, çay da, ot da - nə varsa onun gözünə qırmızı görünür və onunla danışmağa başlayır. Uşaq bu möcüzə-

⁵⁴ Mən ayrı-ayrı bölgələrə folklor toplamağa gedərkən, dəyirmançılarla da çox söhbətlər aparmışam. Koroğlunun dediyi kimi “Sən ki oldun dəyirmançı, çağır gəlsin dən Koroğlu”.

Gənc vaxtlarım idi. Atla Daşkəsən bölgəsindəki Zinzahal meşəliyində olan dəyirmanə gəldim. Dəyirmançı Bəhrəmin iki arvadı var idi. Mən onunla çox söhbət etdim. O, xəmir təhnəsinə (tabağına) bir sərnic süd tökdü, içərisinə bir neçə baş soğan doğradı, un töküüb yoğurmağa başladı. Oduqları baş-başa qoyub, ocaq çatdı. Köz düşəndən sonra közü maşa ilə yardı. Əli ilə düzəltdiyi kömbəni közün üstə saldı, üstünə də köz-od yığdı. Bir neçə vaxtdan sonra südə qarışmış kömbənin ətri ətrafa yayıldı. Dəyirmançı küllü kömbəni qorun içərisindən çıxarıb, onu dəsmal ilə təmizlədi. Mən küllü kömbənin ləzzətini həmin dəyirməndə başa düşdüm.

ni ovçulara danışır. Ovçular deyirlər ki, biz bu məşhur ilanı neçə ildir çətinliklə ovlaya bildik və bu möcüzəyə sahib olmaq istəyirdik. Ancaq oğlan, o sənə qismət oldu. Möcüzə bircə tikədə imiş. O, tikəni yeyən uşaq adı nağıllara, əfsanə və rəvayətlərə düşmüş Ovçu Pirim idi.

Başı tamamilə keçəl olan Yetim Aydın Miskincə dağlarında başını qar zolağının üstünə qoyub yatır. Ayılandan sonra üzünü-başını illərdən bəri dağlarda tar bağlayıb qalan qarla yuyur. Bundan sonra Yetim Aydın həm gözəlləşir, həm də başına tük gəlir. Deməli, əgər dastanlarda aşiq və məşuqələrə Xızır, Dərviş, Həzrət Əli buta verirsə, təbiətin müəyyən sirləri də nağıl və əfsanələrdə beləcə özünü biruzə verir. Hələ, biz təbiətdən az şey öyrənmişik. Süleyman peyğəmbərin, İsgəndər Zülqərneyinin, Ovçu Pirimin bildikləri quş dilini də hələ öyrənməmişik.

Xəstə Qasımın “Dağıstan səfəri” dastanı zəngin bədii ifadələrlə, yəni təşbih və məcazlarla bəzənməklə yanaşı, dərin elmi biliklərə söykənir. Əvvəlki ənənəvi dastanlardan çox fərqli olaraq dastanda şeirin əksəriyyəti hərbə-zorbalarla, açılması çətin olan qıfılbəndlərlə zəngindir.

Xəstə Qasımdan əvvəl də, onun dövründə də İran şahlığı sarayında istedadlı, saza-sözə bağlı aşiq və güclü pəhləvanlar saxlayırdı. Bunlar

ildə bir dəfə şahlığa tabe olan əyalətlərə gedər, şahın bir pəhləvanına əyalət xanının qırx pəhləvanı və ya qırx pəhləvanından biri cavab verərdisə ölkə yarıbayarı vergidən azad olardı. Həmin şərt xanın qırx aşığına və qırx atına da aid idi. Şahın atı, pəhləvanı, aşığı bu yarışmalarda qalib gələrdisə, ölkə çox xeyir görərdi, ağır vergilərdən azad olardı. Yox əgər xanın aşığı, pəhləvanı məğlub olar, atları cıdır yarışından qalardısa, vəziyyət ağırlaşar, vergilər ikiqat artırılardı. Ayrı-ayrı bölgələrdə adları bu gün də yad edilən cıdır meydançaları, Şuşada çox məşhur olan “Cıdır düzü” həmin günlərin yadigarıdır.

Bir gün İran şahı Qara pəhləvanı Gəncəyə göndərir. O, qırx pəhləvanın qırxını da yıxır. Ölkənin xanı məyus olur. O dövrdə belə bir qayda da vardı, qırx pəhləvandan əlavə, öz gücünə inanan hər hansı bir şəxs meydana gəlib Qara pəhləvanla gülüşə bilərdi.

Bir nəfər çoban camaatı yara-yara düz xanın yanına gəlir və onun qulağına deyir:

- Hörmətli xan, el Gəncədən yaylağa qalxırdı, bir camışın iki illik avara balası heyvanı sağmağa qoymurdu. Bir cavan qız yumruğu ilə camışın avarasını yerə sərdir və quyruğundan tutub dərəyə qolazladı.

Xan Gülazara Güllərin arxasınca adam göndərdi. Qız dedi:

- Mən nişanlıyam, qaynanam icazə verməsə, mən pəhləvanın meydanına gedə bilmərəm. Oğlan paltarında gələn Güllər təklif etdi:

- Hörmətli xan, biz Qara pəhləvanla bir süfrədə əyləşib çörək kəsək, sonra kürnəş tutaq, güləşə keçək. Güllər süfrə arxasında əlini uzadıb Qara pəhləvanın sağ qıçını qırdı, onu çilik-çilik etdi. Qız işarə verdi ki, zurnalar, davullar çalınsın, biz güləş meydanına çıxaq. Güllər meydanın ortasında gəşt eləyirdi. Qara pəhləvanı öz meydanına çağırırdı. Qara pəhləvan məyus halda bildirdi ki, mən yerimdən qalxa bilmirəm. Sizin pəhləvanınız oturduğu yerdə bir əli ilə mənim sağ qıçımı sındırmışdır, qələbə sizinkidir.

Həmin şərtlərə uyğun İran şahlığına tabe olan Doqquzpara Dağıstan da Ləzgi Əhmədə güvənərək Nadir şahdan Dağıstana aşiq göndərməsini təklif edirdi. Biz Xəstə Qasımın “Dağıstan səfəri” ilə tanış olduqda görürük ki, Doqquzpara Dağıstana qədər İranda o meydana bilikli aşiq göndərmək üçün nə qədər böyük hazırlıq görülür. Bu baxımdan zamanın qayda-qanunlarını aydınlaşdırmaq və öyrənmək cəhəmindən böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Əvvəl sənətə, sözə bələd, alimanə bir sənətkar seçmək üçün ölkədə axtarışa başlanılır. Belə bir adamın seçilməsi Təbrizin baş müştəhidinə tapşırılmışdı. Tikmədaşda qəzəlخان olan

Xəstə Qasımın adı birincilər sırasında çəkilir. Hələ Tikmədaşdan Təbrizə gələnə qədər Allah-verdixanın gözü qarşısında Xəstə Qasım neçə çətin imtahanlardan keçir. Xəstə Qasım həmin vaxt cavan oğlan idi. Özü də, iki dastan variantına görə Mələksimaya, üçüncü dastan variantına görə Kəklük adlı bir qıza nişanlıydı. Ona görə də, Xəstə Qasım Dağıstana getməkdən imtina edir və nişanlı olduğunu bildirir. O zamanın adətinə görə kim uzaq səfərə çıxardısa, mollaya müraciət edər, molla Quran açıb uğur yolunun qaranlıq və ya aydın olmasını bildirərdi. Qasımın anası mollaya rüşvət boyun olur ki, Quran açıb Qasımı bu uğurdan saxlasın. Molla Quranı açır və yazılanları tərsinə oxuyur. Buna dözməyən Qasım mollaya şeirlə deyir:

Bu gün bir molla görmüşəm,
Kələmullah əlindədi.
Oxur Quranı əzbərdən,
Əsədullah dilindədi.

Molla Qasımın üzünə baxdı və dedi:

- Oğul, bağışla, bir səfdi elədim.

Xəstə Qasım özü-özünə təsəlli verib dedi:

- Axı sənin mollalıq bir işin yoxdur, ona görə fikrini belə tamamladı:

Qıl namazın zikrin eylə,
Bircə Allahın şükrün eylə.
Qasım, getməyin fikrin eylə,
Gəlmək Allah əlindədi.

Doğrudur, Əhliman Axundov, Göyçənin Ağzıbir kəndindən olan Məhəmməd də, hətta XIX əsrin ziyalı-tədqiqatçılarından Rəşid bəy Əfəndiyev də, Mahmud Mahmudbəyov da öz yazılarında Xəstə Qasımın sevgilisinin adının Mələksima olduğunu qeyd edirlər. Hər iki ziyalı-tədqiqatçının “Molla Qasım” adlı yazıları eyni ölçüdə, eyni məzmunudur. Bircə fərqi ondadır ki, Mahmud Mahmudbəyov müxtəsər şəkildə olsa da, Xəstə Qasım haqqında məlumatları haradan topladığını açıqlayır.⁵⁵

“Xəstə Qasım” dastanının əvvəlində öyrənirik ki, onun vurulduğu Mələksima Alı xanın qızıdır. Onların arasında Alı xan və molla soyuqluq yaratmağa və onları ayırmağa çalışırlar. Hətta, Alıxan Xəstə Qasımı zindana da saldırır. Hər cür vəchlə Xəstə Qasımı yox etməyə, aradan götürməyə çalışır. Mələksima Xəstə Qasımı sev-

⁵⁵ Mahmud Mahmudbəyov CMOMPK (19-cu buraxılış). M.Mahmudbəyov həmin məlumatı Şamaxının Tircan kənd sakini Aşıq Orucdan topladığını qeyd edir. Həmin qeydi “Kaspi” qəzetində (1895, №137) çap etdirmişdir.

sə də, ona qarşı can atsa da səadətə qovuşa bilmir.

Bizə belə gəlir ki, Alıxan qızı Mələk-simanın sevgisinə tam mane olmuş, Xəstə Qasım bu kübar xan ailəsinin xoşbəxtliyinə bel bağlamamışdır. Xəstə Qasım həqiqətən “Dağıstan səfəri”ndə Sona kəkliklərə, el gözəllərinə qarışmış sevgilisi Kəkliyə işarə ilə ayrılığını dilə gətirmişdir. Xəstə Qasım “Mən gedirəm sizi kimə tapşırım?” deməklə abır-həya edərək öz ayrılığını “Sona kəkliklərə” qarışmış Kəkliyə bildirir. Sonda isə “Siz Xəstə Qasımı halal eyləyin, çünki gedir Dağıstana kəkliklər” deməklə sevgilisi Kəklikdən Dağıstan səfərində halallıq istəyir.

Vətəndən ayrılıb, dağda qara-borana düşən Xəstə Qasım yenə də, məşhur gəraylısında sevgilisi Kəkliyi yadına salır. O, qarda-boranda toy gününü göz önünə gətirib deyir:

Gedin deyın anasına,
Sığal versin sonasına.

“Sona kəklik”lərdən ayrılan Xəstə Qasımı qabaqda çətin imtahanlar gözləyir. O, yol boyunca insanları, onun mərdini, namərdini bir-bir sınaqdan keçirir. Onun hər bir şeiri həyat müşahidələri nəticəsində, təbii bir şəkildə meydana çıxır.

Allahverdixan Qasımı bir qapıya göndərir.

- Döy qapını bizi qonaq eləsinlər, - deyir.

Xəstə Qasım ev sahibindən bu sözü eşidir:

- Oğul, biz qonaq saxlamırıq.

Allahverdixan o qapını döydükdə həmin adam qonaqları yerləşdirir, geniş süfrə açılır. Hamı süfrəyə əlini uzadır, Xəstə Qasım bir qatar söz deməyincə mən çörək yeyən deyiləm, - deyir. Elə oradaca “Görüncə” adlı cığalı təcnisini düzüb, qoşur. Təcnisin möhtəşəm binasını yaradır. Şeirin bir beytini dilə gətirməklə həmin mənzərəni, təzadlı həyat tərzini aydınlaşdırma bilərik:

Dolanmayın heç namərdin evinə,
Gözü çıxar bir qonağı görüncə.

Xəstə Qasımın digər qonağın - keşişin evində imtahana düşməsi tarixi bir sirri açır. Burada artıq islam mədəniyyətinin aşırıq yaradıcılığına daxil olduğunu, hakim kəsildiyini öyrənirik. Xəstə Qasım keşişin qarşısında islami dəyərləri elə aydın bir şəkildə dilə gətirir ki, hətta bu qiymətli kəlamları eşidən keşiş müsəlmançılığı qəbul edir.

Divani üstündə oxunan dörd bəndlik “Mənim” şeirinin birinci bəndinə diqqət yetirək:

*Adəmdən xatəmə natiqi Quran mənim,
Din mənim, məssəb mənim, yol mənim, ərkan mənim.
Bağ mənim, bağban mənim, kövsəri-rizvan mənim,
Gül mənim, bülbül mənim, sünbülü-rehyan mənim,
Yerdə insan, göydə qılman, ərşdə aslan mənim.*

Dörd bəndlik divani şeirində dini ayinləri, “Adəm, xatəm” yəni, Adəmdən xatəmə olan hadisələri, xüsusilə, dini hadisələri bir-bir dilə gətirir və öz dini-fəlsəfi düşüncəsi ilə qarşısındakını mənəvi cəhətdən təslim edir. Quranın, onun ayələrinin, dini hadisələrin böyüklüyünü başa salaraq, keşişi öz dinindən dönüb müsəlman olmağa vadar edir.

Baş müştəhidin - adını gizli saxlayan Qaraxanın qarşısında dini hadisələri elə təhlil edir ki, mollalar bir-bir məscidi tərk edib, çıxırlar.

Xəstə Qasım sonuncu dini hadisələri öz şeiri ilə belə dilə gətirir:

O kimiydi zərnişanı oxudu?
Kimiydi Peyğəmbərə kəfən toxudu?
Adəmdən qabağa siqa yoxuydu,
Nədən oldu ənkə tudan xəbər ver.

Müştehid deyir:

- Oğul, başa düşmədim.

Qasım deyir:

- Qulaq as.

O kimiydi peyğəmbərə əsabə?

O kimiydi apardılar qəssaba?

Xəstə Qasım yetik deyil hesaba,

Bisdi, həkdi, zimu-zudan xəbər ver.

Müştehid anlayır ki, Xəstə Qasımın dini təhsili çox yüksəkdir. O, başa düşür ki, Xəstə Qasım mədrəsə təhsilindən əlavə Nizami əsərlərinin əvvəlində verilmiş minacatlara, meracnamələrə, peyğəmbərin mədhinə, Dirili Qurbaninin məsailərinə, Tufarqanlı Abbasın “zəncirləmə”sinə dərindən bələddir. Şah İsmayıl Xətayi, Füzuli onun can sirdaşdır.

Xəstə Qasım özünə qədər mövcud olan elmlərə, o cümlədən astral biliklərə dərindən yiyələnmişdir.

Xəstə Qasımla Ləzgi Əhmədin deyişmələri sübut edir ki, Xəstə Qasım elmin çox dərin qatlarına bələddir. Dastanda verilmiş qıfılbəndlər dərin elmi biliyə, fəlsəfi görüşə söykənir. Biz çoxsaylı qıfılbənd bəndlərini təhlil etdikdə Xəstə Qasımın necə böyük şəxsiyyət olduğunu aydınlaşdırmağa bilərik.

Xəstə Qasımın özünə qədər olan elmi məlumatlar haqqında anlayışı vardır. Bunlar qıfılbənd deyişmələrdə tam aydınlığı ilə bizə məlum olur. Ləzgi Əhməd deyir:

O nədir ki, silinməzdir qarası?
O nədir ki, heç tapılmaz çarası?
Nə qədərdir yerlə göyün arası?
Ləzgi Əhməd bu dəftəri yazar hey!

Xəstə Qasım:

O ürəkdir, silinməzdir qarası,
O ömürdür, heç tapılmaz çarası.
Yüz doxsan min ildir, yerlə göyün arası,
Xəstə Qasım, o dəftəri pozar hey!

Başqa bir qıfılbəndində Simurq quşundan söhbət açılır. Burada da Ləzgi Əhmədlə deyişmədə gizli olan mətləblər açılır. Ləzgi Əhməd deyir:

Nə quşdu, ildə bir yumurta salar?
Onun yumurtası qar üstə qalar?
Hansı ölən zaman, hansı sağalar?
Ona kimlər deyər, dur buradan uç?

Xəstə Qasım:

Simurq quşu ildə bir yumurta salar,
Onun yumurtası qar üstə qalar.
Ana ölən zaman bala sağalar,
Cəbrayıl der, ona, dur, buradan uç.

Əfsanəyə görə Simurq quşunun caynaqları bir-birinə dəydikdə çaxmaq daşı kimi od qı-ğılıcı saçı. Tükləri isə qov kimi yumşaq olduğundan od çınqısı dəyən kimi dərhal alışıb yanır. Ona görə də, Simurq quşu caynağını caynağına çalmaz, bu dəhşətdən qorxar. Simurq quşu təkcə balasını pərvazlandıran, uçuran gün sevincindən caynağını caynağına çalar, caynağından qopan qığılıcı onun qov-yumşaq tükünü alova bürüyər, yanar kül olar. Bu Simurq quşunun öz arzusu, öz murazıdır. Bu əfsanənin məzmununu bilən Xəstə Qasım deyir:

“Ana ölər, bala qalar”

Bu yerdə əfsanəvi Simurq quşu kimi Qu quşu da yada düşür. Belə deyirlər ki, “Qu quşu da arzusuna çatdıqda ömründə bir dəfə son nəğməsini oxuyub ölür.”

Başqa bir deyişmədə Xəstə Qasım qabağa düşür, Ləzgi Əhməd onun suallarına cavab verir:

Xəstə Qasım deyir:

O nədir ki, qışda dağlar bürünür?
O nədir ki, əl dəyməmiş hörülür?
O nədir ki, insana fərz verilir?
O nədir ki, o da onun gülüdür?

Ləzgi Əhməd:

O qardır ki, qışda dağlar bürünür,
O könüldür, məhəbbətlə hörülür.
Ölümdü ki, insana fərz verilir,
O ilqardı, iman onun gülüdür.

“İlqarı imanın gülü” hesab edən Xəstə Qasım möhkəm dini əqidəyə malik olmaqla yanaşı, etik normaları dəqiqliyi ilə gözləmiş və ilqarı, imanı çox uca tutmuşdur.

Bir deyişmədə Xəstə Qasım qabağa düşüb deyir:

O kimdir ki, otuzunda cavandı?
On beşində qocalanı uludu?
O nədir ki, dili ayrı, sözü bir?
O hansı dəryadı içi doludu?

Ləzgi Əhməd cavabında deyir:

O aydı ki, otuzunda cavandı,
On beşində qocalanı uludu,
O qələmdi dili ayrı, sözü bir,
Elm dəryası hər dəryadan doludu.

Elm dəryasını hər dəryadan dərin bilən Xəstə Qasım öz qıfılbəndlərində daşın belə gecəgündüz gözündə yuxu olduğunu deyir. Çox saylı deyişmələri meydana gətirən Xəstə Qasım sonuncu qıfılbəndi ilə Ləzgi Əhmədi mat qoyur, bağlayır. Ləzgi Əhmədin deməyə sözü qalmır:

Səndən xəbər alım Əhmədi Ləzgi,
O nədi dünyaynan yaşı bir ola?
Doxsan min kəlmədən bəyan et məni,
Danışa min kəlmə başı bir ola.

Bir otaq istərəm qızıldan kanı,
Onun kərpicini gətirən hanı?
Bir heyvan istərəm qırx iki canı,
Başı qoltuğunda döşü bir ola.

Bir heyvan istərəm götürə dağı,
Onun ovsarında Əliyən Nağı.
Behiştin örtüyü Kəbənin zoğu,
Altmış bostanında işi bir ola.

Xəstə Qasım deyər neçə min neçə,
Altı min darvaza, yeddi min küçə.
Bir alim istərəm bu sirri seçə,
Danışa min kəlmə başı bir ola.

Bu qıfıl bənd Ləzgi Əhmədi bəndə saldığı kimi ondan sonra gələn onlarla, yüzlərlə ustad aşıqları da çaşbaş salmış, onları aylarla düşünməyə, baş sındırmağa vadar etmişdir.

Xəstə Qasım həmişə axtarışda olmuş, daha poetik söz axtarışına çıxmışdır. Bir sözlə, dər-yalara, dənizlərə baş vurub, onların dərinliklərindən qiymətli mirvarilər tapıb, üzə çıxarmış və onları söz düzümünə gətirib ipə-sapa düz-müşdür. Yazılı ədəbiyyatdan, o cümlədən, Şah İsmayıl Xətayi poeziyasından yaradıcı şəkildə bəhrələnərək, o inciləri, o ifadələri, deyim tərzlərini alıb aşiq poeziyasına gətirmişdir. Baxın, Şah İsmayıl Xətayi “Sazım” qoşmasında qıfıl bəndə bənzər nə gözəl, bir-birini tamamlayan beytlər işlətmişdir:

Dörd şey vardır bir qarındaşa lazım,
Bir elim, bir kəlam, bir nəfəs, bir saz.

Və yaxud:

Dörd şey vardır ovu almış dəstinə,
Bir şahin, bir doğan, bir espir, bir baz.

Son möhürbəndində Şah İsmayıl Xətayi öz xəyalına bədii vüsət verərək yazır:

Şah Xətayim eydür: sən qulun nədər?
Gözəl dünyasını tərک edər gedər?
Dörd şey vardır, ildən-ilə dövr edən,
Bir aydır, bir gündür, bir qışdır, bir yaz.⁵⁶

Xəstə Qasımın “Deyərlər” qoşması ilk növbədə Şah İsmayıl Xətayi şeirinə bənzəyir. Deyim tərzinə, dərin məzmununa, mənasına görə “Sazım” şeiri ilə səsləşir. Lakin, onların şeir üslubu bənzərsiz olduğundan bir-birindən çox seçilir və orijinal görkəm alır.

Xəstə Qasımın “Deyərlər” rədifli qoşması zahirən qıfılbəndə bənzəsə də, mahiyyəti etibarilə bədii lövhələrlə naxışlanmış bir ustadnaməni xatırladır. “Deyərlər” rədifli qoşma təkcə Xəstə Qasım şeirləri içərisində deyil, ümumilikdə aşiq poeziyasında nadir söz incisidir.

⁵⁶ Şah İsmayıl Xətayi. “Sazım”, “Gənclik”, Bakı, 1973, səh. 28-29.

Xəstə Qasım öz qoşmalarını elə məntiqi üslubda yaradır ki, onun söz deyiminə, söz düzü-
münə insan heyran qalmaya bilmir.

Ovçu olan bəslər alıcı quşu,
Sərraflar tanıyar qiymətli daşı,
Bir oğul atadan artırsa işi,
El içində ona tavar deyərlər.

Xəstə Qasım üç bəndlilik, beş bəndlilik qoşma-
sında fikrini, mətləbini elə tamamlayır ki, insanı
heyrət içərisində buraxır. İnsan belə qərara gəlir
ki, bədii söz qatarını təkcə Xəstə Qasım bu
şəkildə düzümləndirə bilər.

İsgəndər atlandı, çıxdı zülmətdən,
Qasım, Xızr içdi abı-həyatdan.
Bəhs düşsə, qılıncdan, atdan,
Süfrəni hamısından kübar deyərlər.

Xəstə Qasımın yaradıcılığında, şeirlərinin
misra və bəndlərində çox şey gizlənilir. O, özünün
“Gizlənər” adlı çoxbəndlilik qoşmasında təbiətin,
cəmiyyətin sirlərinə bələd olmaq üçün öz mü-
şahidələrini genişləndirir, qənaətlərini ümumi-
ləşdirir, bədii nəticələrini əsrarəngiz qoşma-
larının misralarında, bəndlərində ifadə etməyə çal-
lıdır. Xəstə Qasımın “Gizlənər” qoşması da Şah

İsmayıl Xətayinin adını çəkdiyimiz “Bir aydır, bir gündür, bir qışdır, bir yaz” misrası ilə tamamlanan qoşması ilə səslənməkdədir. Xəstə Qasının “Gizlənər” qoşması Şah İsmayıl Xətayinin ümumiləşdirdiyi həyat hadisələri ilə, zəngin müşahidələri ilə bir-birini tamamlayır. “Gizlənər” qoşmasının birinci bəndində deyir:

O necə quş idi yaz gələr bağa?
Sinəmi çəkiblər düyünə, dağa.
Bir şana, bir bafta, bir də bir cığa,
Bu üçü bir olsa, teldə gizlənər.

İkinci bənddə “Qaynağı neştər”, üçüncü bənddə “Anasın əmər” quşdan söhbət edir. Üçüncü, dördüncü misralarda nələrin bir-birinə uyğun olaraq teldə, dildə, beldə gizləndiyini bildirir. Şeir in hər bəndində yaddaqalan bir təbiət lövhəsi yaradır. Dördüncü bənddə deyilir:

Aladı gözləri, şəhlayi nərgiz,
Sənin tək bir gözəl bulunmaz hərgiz,
Bir bulaq, bir hovuz, bir də ki, kəhriz,
Bu üçü bir olsa, kolda gizlənər.

Eləcə də, beşinci bənddə “Bir qələmin, bir tavatın, bir kağızın”, yəni hər üçünün əldə gizlənməsini söyləyir.

Xəstə Qasım öz sələflərindən və xələflərindən sayılıb-seçilən xüsusi istedadla malik bir sənətkardır. O, yazılı və şifahi poeziya qaynaqlarından bəhrələnərək bənzərsiz poetik nümunələr, həmin nümunələrdə yadda qalan bədii lövhələr yaradır. “Gizlənər” qoşmasının hər bəndi elə bil şair tərəfindən yox, bir rəssam tərəfindən yaradılmışdır. Xəstə Qasım tək-cə istedadına güvənmir, yazılı ədəbiyyatı dərinləndirərək mənimsəyərək addım-addım irəliləməyə doğru gedir.

Xəstə Qasım şaha müraciətlə (əlbəttə Nadir şaha. S.P.P) özünə güvənərək “Nə seçsin müştəhid, nə bilsin alim” şeirində cəsarətlə deyir:

İstərəm mən bir söz bünyad eyliyəm,
Şahım, sana məlum olsun kamalım.
İyirmi səkkiz hərf heca eyliyəm,
Nə seçsin müştəhid, nə bilsin alim.

Bu bəndin özü haqq verir deyək ki, Xəstə Qasım yüksək təhsil görmüş, dərin biliyə malik bir sənətkardır.

İkinci bəndi aşağıdakı misra ilə tamamlayır:

“Dəryayi-ümmana mən bir misalim”

Xəstə Qasım gəncliyində qəzəlxan olduğu, muğamarası təsniflərdə xalq mahnıları oxuduğu

üçün şeirin oynaqlığına, musiqiliyinə xüsusi əhəmiyyət verir. Ona görə də, Xəstə Qasımın gəraylıları həzin mahnı təsiri bağışlayır. “Yada yar düşdü, yar düşdü” gəraylısında onun hiss və həyəcanları, qarmaqarışq duyğuları bir-birinə qarışsa da onun hər misrası, hər bəndi dərin mənalı duyğularla, onun bədii təsviri ilə süslənmişdir. Gəraylının birinci bəndində deyilir:

Ay həzarat, ay camaat,
Dağa qar düşdü, qar düşdü.
Özüm qaldım qürbət eldə,
Yada yar düşdü, yar düşdü.

Onun “Kimi” gəraylısı Molla Pənah Vaqif yaradıcılığına güclü təsir göstərmiş və bu gəraylının ruhu Molla Pənah Vaqifin “Yasəmən kimi” və “Nə gözəl doğubsan anadan Pəri” qoşmalarının canına hopmuşdur.

Molla Pənah Vaqif Xəstə Qasımın şeirlərində işlətdiyi bənzətmələri, təşbihləri təqdir edir, bəyənir. O ruhla, o həvəslə gözəlin gözəlliyini olduğundan da artıq təsvir və tərənnüm edir. Vaqif gözəlin həlqə-həlqə zülflərini, al yanağını belə dilə gətirir:

Ey huri liqalım, mələk simalım,
Gözəllikdə olmaz kimsə sən kimi!

Al yanağın həlqə-həlqə yanında,
Bənəşə zülflərin- yasəmən kimi.

Gərdəninə tellər nə gözəl teldi,
Onların məskəni o nazik belədi.
Nə səngi-mərmərdir, nə bərgi-güldü,
Bu ağ əndam kimi, bu bədən kimi.

İkinci bənddə gözəlin bədəninin səngi mərmərdən, bərgi-güldən də artıq olduğunu deyir. Hətta, üçünü bənddə bildirir ki, bülbül cəh-cəh vursa gülə kar etmir, güllər açılmaz. Amma güllər gözəlin gülüşündən təsirlənərək açılır:

Qamətin tək heç bir qamət biçilməz,
Dodaqların tər qönçədən seçilməz,
Bülbül cəh-cəh vurub güllər açılmaz,
Belə şirin-şirin sən gülən kimi.

Nə xoş sitəm-karsan zalimü xunxar,
Onun üçün səndən çox gileyim var,
Bilmənəm ki, sənə nə demiş əğyar,
Xəyalındır məndən genə gen kimi.

Sonda Vaqif bildirir ki, məni özündən kənar etmə, heç aşıq tapılmaz sənə mən kimi.

Vaqifi möhnəti fəraqa salma,
Əğyarın sözünü qulağa salma,
Məni öz dərdindən qırağa salma,
Heç aşiq tapılmaz sənə mən kimi.

Bu şeir çəməninin Xəstə Qasım bulağının suyu ilə suvarıldığına heç şübhə qalmır.

Sənətkarla sənətkar arasında, xalqla xalq, ölkə ilə ölkə arasında bağlılıq folklorunda üç şəkildə yayılır və özünün bağlılığını yaşadır.

- 1) genetik əlaqə, yəni qohumluluq əlaqəsi
- 2) tipoloji əlaqə
- 3) mədəni əlaqə

Bunlardan ən zəruri, təbii olanı genetik qan qohumluğu əlaqəsidir. Xəstə Qasımla Molla Pənah Vaqif yaradıcılığındakı əlaqə qan qohumluğu ilə, qan yaddaşı ilə bağlıdır. Onların ifadə bənzərliyi qan yaddaşlarından gəlir. Ona görə də şeirlərində bu doğma hisslər bir-birini tamamlayır.

Və yaxud “Pəri” şeirindəki bədii təsvir vasitələrinə, yaddaqalan lövhələrə, məcazlara və təşbihlərə diqqət yetirək. Vaqifin “Pəri” qoşması sanki Xəstə Qasımın şeirləri ilə səsleşən eyni ruhlu iki sənətkarı qoşalaşdırır. Aşiq poeziyasının və yazılı poeziyanın nümayəndələrini bir-birinə doğma və yaxın olan bir məcraya gətirir.

Boyun sürahıdır, bədənin büllur,
Gərdənin çəkilməmiş minadan, Pəri!
Sən ha bir sonasan, cüda düşübsən,
Bir bölük yaşılbaş sonadan, Pəri!

Birinci bəndə diqqət yetirək. Vaqif deyir:

Sən ha bir sonasan, cida düşübsən,
Bir bölük yaşılbaş sonadan Pəri.

Burada dərhal Xəstə Qasımın “Dam
üstündə duran sona kəkliklər”i yada düşür.

İxtilatın şirin, sözün məzəli,
Şəkər gülüşündən canlar təzəli,
Ellər yaraşığı, ölkə gözəli,
Nə gözəl doğubsan anadan, Pəri!

Üz yanına tökülübdür tel nazik,
Sinə meydan, zülf pərişan, bel nazik,
Ağız nazik, dodaq nazik, dil nazik,
Ağ əllərin əlvən hənadan, Pəri!

Avcısı olmuşam sən tək maralın,
Xəyalımdan çıxmaz hərgiz xəyalın,
Ənliyi, kirşanı neylər camalın?
Sən elə gözəlsən binadan, Pəri!

Günəş tək hər çıxanda səhərdən,
Alırsan Vaqifin əqlini sərdən.
Duaçınam, salma məni nəzərdən,
Əksik olmayasan sənadan, Pəri!

Vaqifin “Pəri” qoşmasındakı gözəlin vəsfinə həsr edilmiş misralara, bəndlərə diqqət yetirdikdə elə bil ki, Vaqif ustadı Xəstə Qasımın arzuladığı gözələ - Pəriyə rast gəlir və Xəstə Qasımın söylədiyi təsvir etdiyi bütün nişanələri Pəridə görür. Xəstə Qasım arzu etdiyi gözəli necə görmək istəyirdi:

Bir gözəl sevəsən boyu tamaşa,
Görən kimi könül ona bənd ola.
Gözəlliyi, gül camalı bir yana,
Dil-dodağı şəkər ola, qənd ola.

Bir gözəl sevəsən qaməti bəstə,
Görəndə aşıqi eyləyə xəstə.
Çoxdan axtarıram bir elə kəs də,
İşarə anlaya, dərdimənd ola.

Mən Qasımam, əl götürməm canandan,
Canan qarşı gəlsə keçərəm candan,
Rəngi artıq ola güldən, reyhandan,
Zülfləri boynuma bir kəməd ola.

Biz yaradıcılıq boyu Xəstə Qasım şeirlərilə, qoşmalarıyla Molla Pənah Vaqif şeirlərini qarşılaşdırdıqca onların poetik düşüncələrinin nə qədər bir-birinə yaxın olduğunu, bir-birini tamamladığını görürük.

Vaqifin bədii cəhətdən mükəmməl, ürəyəyatımlı, insan ruhuna hakim qoşmalarını dinlədikdə, onların Xəstə Qasım şeiri ilə bir məcrada axdığını görürük. İstər Xəstə Qasım, istərsə də Molla Pənah Vaqif yaradıcılıqları ruhən bir-birlərinə çox bağlıdır.

Xəstə Qasımın Vaqif poeziyasına təsirini göstərən “Kimi” rədifli gəraylısının iki bəndindəki təsvirə və oradakı təşbihlərə diqqət yetirdikcə Xəstə Qasımın sənətkarlığı, istedadının gücü bizi heyrətdə buraxır. Misralara baxdıqca deyirsən ki, gözəli bundan yaxşı necə təsvir və tərənnüm etmək olar.

Nə baxırsan oğrun-oğrun,
Mənə biganələr kimi.
Durum dolanım başına,
Şama pərvanələr kimi.

Bağbanlar bəslər meyini,
Dönsün seyraqub löyünü.
Yıxıbsan könlüm öyünü,
Top dəymiş qalalar kimi.

Xəstə Qasım hətta gəraylılarında da ustad-namə misralarına, bəndlərinə yer verir. Onun hikmətamiz sözləri aforizmlərlə bəzənməklə yanaşı hər biri gözəl nəticəyə və məntiqə əsaslanır. “Dünya” gəraylısı belə başlayır.

Gəl bir səndən xəbər alım,
Süleymandan qalan dünya.
Əzəli gül kimi açıb,
Axırında solan dünya.

İkinci bəndin son beytində öz qənaətini belə tamamlayır:

Neçə min yol boşalıbsan,
Neçə min yol dolan dünya.

Sonuncu bənddə isə deyilir:

Xəstə Qasım qalib naçar,
Bu sirri bəs kimlər açar?
Gələn qonar, qonan köçər,
Hey salarsan talan dünya.

Bəzən gəraylılarında yumordan da istifadə edir. Beş bəndlik “Çıxarır” gəraylısını İsfahan dölləyinin tənqidinə həsr edir. O, şeirə belə başlayır:

İsfahanda bir dəllək var,
Baş qırxanda zol çıxarır.
Ətindən az-az götürür,
Dərisini bol çıxarır.

Ayrı-ayrı bəndlərdə üzə kəsib pambıq yapışdıran, Tikmədaşa yol çıxardan, insan başından kol çıxardan dəlləyin səciyyəvi cəhətləri göstərilir.

Etiraf etmək lazımdır ki, Xəstə Qasımın poeziyasında qoşma çox üstünlük təşkil edir. Bununla belə onun gəraylılarında mahnı ətri, mahnı rahiyyəsi var. Çünki, Xəstə Qasım özünün dediyi kimi gəncliyində qəzəlxan olmuş, toylarda qəzəllər arasında təsnif yerində xalq mahnıları oxumuşdur. Məlumdur ki, xalq mahnılarının çoxu gəraylılarla bağlı yaranmışdır. Ona görə də Xəstə Qasımın gəraylıları mahnıdan seçilmir. Məsələn:

Budur gəldi bahar fəsli,
Sinən oldu yarın taxtı.
Soyuldu bülbülün raxtı,
Gül, başına dolandığım.

Xəstə Qasım hansı şeir janrında: qoşma, gəraylı, divani, təcnis, vücudnamə və cahannamə şəklində şeirlər yazır yazsın hamısında püxtə

sənətkar olduğunu, qüdrətli istedadada malik olduğunu bənzərsiz şeir şəkilləri ilə göz önünə gətirir.

Onun şeirləri öz kamilliyi ilə forma və məzmun gözəlliyi ilə, məcazları ilə göz önündə dayanır, sayılır, seçilir, sözün ləli-cəvahirləri kimi göz qamaşdırır.

IV Fəsil

Xəstə Qasımın sənətkar ucalığı və şeirlərinin bədii qüdrəti

Tikmədaşlı Xəstə Qasım aşıq poeziyasında özünün sənətkar ucalığı və sözünün bədii qüdrəti ilə öz dövründə və özündən sonra gələn əsrlərdə sayılıb seçilmişdir. Onun poeziyasında məzmun və forma vəhdəti vardır. Xəstə Qasımın şeir inciləri məzmunca nə qədər gözəldirsə, formaca ondan da gözəldir.

Söz sənətinin incəliklərinə dərinləndən bələd olan böyük sənətkar öz yaradıcılığında sözdən məharətlə istifadə etməklə, onu cilalamaqla, misralar daxilində yerli-yerində işlətməklə, sərrast düzümləndirməklə təşbih, istiarə, mübaliğə, təkrir, cinas və s. bədii təsvir vasitələrini məzmununa uyğun bir şəkildə işlətməklə və oynaq qafiyələr yaratmaqla dəyərli sənət abidələri meydana çıxara bilmişdir.

O, şeir yaradıcılığında sözdən bir rəssam kimi həssaslıqla istifadə etmiş, bununla da Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında müstəsna rol oynamışdır. Aşıq-şairin şeir yaradıcılığının dili zəngin, əlvan olduğu qədər də sadə, rəvan və təbiidir. Onun şeirlərində çətin, qəliz ifadələrə

nadir hallarda rast gəlirik. O, sözdən bacarıqla istifadə edərək oynaq qafiyələr vasitəsilə subyektin canlı təsvirini verir, ümumxalq danışığı dilinin, şifahi xalq ədəbiyyatının söz və ifadələrindən yaddaqalan lövhələr yaradır:

Mərifət bəhrində, ədəb-ərkanda,
Bir igid istərəm lam-ləng ola.
Atı Döldül ola, qılıncı dusər,
Dayanmaz, qabaqda yüz pələng ola.

Sərində görmüşəm cığalı çəngər,
Üzündə duymuşam müşk ilə ənbər.
Kənan şəhrində Yaqub peyğəmbər,
Yusif tək camalı çox qəşəng ola.

Onun lirikası böyük təsir gücünə malik olduğu kimi, qeyri-adi, ecazkar və böyük cazibə qüvvəsinə malikdir.

Xəstə Qasım qoşmalarında yalnız gözəlin zahiri əlamətlərini deyil, eyni zamanda onun mənəvi aləmini, nazını, qəmzəsini elə təsvir və tərənnüm edir ki, insana elə gəlir ki, o gözəllə qabaq-qabağa dayanıb gülü məndən al deyir. Nəticədə “Canım çıxdı gülü məndən alınca” misrasındakı kimi gözəlin duruşunu göz önünə gətirirsən.

Gümüş kəmər bağlayıbdır belinə,
Danışdıqca mail oldum dilinə.
Gül uzatdım nazlı yarın əlinə,
Canım aldı, gülü məndən alınca.

Onun şeirlərinin qaynar çeşməsi insanı həyatla bağlayan bir qüvvəyə çevrilir. Xəstə Qasımın gözəlin tərifini verən qoşmalarında nikbin ruhun bədii ifadəsini varlığında canlandıran “maral baxışlı”, “ala gözlü”, “gül camallı”, “mina gərdən”, “mah camal”, “qaymaq dodaqlı”, “şəkər dilli” və s. canlı təbiətdən alınmış sadə, aydın təşbih və istiarələr işlətdiyi halda, qəmli aşiqin mənəvi aləmini təsvir edən qoşmalarında isə “sinəm başın düyünlərəm, dağlaram”, “çərxi-fələk səndən mənəm gileyli” kimi qəmli ruhu ifadə edən bədii təsvir vasitələrindən istifadə edir:

Ovçunu görəndə maral baxışlı,
Ay üzü birçəkli, xallı Sənəm gəl.

Aşiq odur bir söz desin özündən,
Aləm bada gedər ala gözündən,
Danışanda şəkər damar sözündən,
Qaymaq dodaqları ballı Sənəm gəl.

Yaxud:

Şeyda bülbul kimi yaman ağlaram,
Sinəm başın düyünlərəm, dağlaram.

Və yaxud da:

Xəstə Qasım idim, şaha deyili,
Çərxi-fələk səndən mənəm gileyli.

Xəstə Qasımın şeirlərində rəngarəng epitetlərə də rast gəlirik. Öz yerində dürüst işlədilən bu epitetlər onun şeirinə xüsusi bir əlvanlıq və orijinallıq gətirir:

Nazlı dilbər mənə sitəm eylədi,
Könlümün şəhrinə saldı çapaçap

Yaxud:

Gözəllər gözəli, şahı-gülbədən,
Didəm ağlar mah camalın görüncə.
Mina gərdən, büllur buxaq, diş inci,
Çəkilibdi hilal qaşlar görüncə.

Xəstə Qasım şeirlərində bədii ifadə vasitələrindən biri olan mübaliğədən də yerli-yerində ustalıqla istifadə etmişdir. Məlumdur ki, mübaliğə nəzərdə tutulan fikrin, ideyanın oxucuya,

dinləyiciyə daha qabarıq və canlı çatdırılmasına xidmət edir.

Xəstə Qasımı qəm basdı,
Yar bizi zülfündən asdı.
Mən gəlirdim dağdan, daşdan,
Sinəm yanır qəm-atəşdən.

Və yaxud:

Bülbül olan hərgiz dönməz gülündən,
Dindirərsən bal tökülər dilindən.

Yaxud da:

Salarsan eşqin oduna,
Ulusdan, eldən eylərsən.
Dönsün seyraqub löyünü,
Yıxıbsan könlüm öyünü.

Başqa bir misal:

Xəstə Qasım, tamam oldu sözlərim,
Eşq ucundan kabab oldu közlərim.

Eləcə də:

Əllər batıb qızıl qana kəkliklər.
Mən Qasımam uzaq atdın daşımı,
Didəmdən axıtdın qanlı yaşımı.

Xəstə Qasım şeirlərində bədii ifadə vasitələrindən biri olan təkrirdən də yerli-yerində istifadə edilmişdir. Bədii əsərdə fikri daha açıq şəkildə ifadə edən, onun təsir gücünü artıran vasitələrdən biri elə təkrirdir. Xəstə Qasım şeirlərindən gətirdiyimiz nümunələrə diqqət yetirək:

Gedin deyın anasına,
Sığal versin sonasına.
Yar sinənin arasına,
Qoşa nar düşdü, nar düşdü.

Yaxud:

Tər qəmzən, tər xədənək, tər sinəsində,
Tər atmış, tər peykan, tər sinəsində,
Tər asmış, tər narın, tər sinəsində,
Tər dəyməz, tər saxlar, tər gülər, Sənəm.

Xəstə Qasım şeirlərində təkririn növü olan anafordan da bacarıqla istifadə etmişdir. “Anafora”⁵⁷ sözünün mənası eyni başlanğıc deməkdir. Təkrar olunan sözlər başlanğıcda gələrsə, belə təkrarlara anafora deyilir”. Məsələn:

⁵⁷ M.İ.Əliyev. “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi”, “Elm və təhsil”, Bakı, 2009, səh. 79

Kimi eyş ilə işrətdə,
Kimi zövq ilə söhbətdə,
Kimi rəng ilə möhnətdə,
Qasım halın yaman gördüm.

Xəstə Qasım şeirlərində qarğıışı bədii cəhətdən elə biçimləndirir ki, insan birdən-birə dəhşətə gəlir. Gözəlləri nikbin ruhda təsvir edən Xəstə Qasım “Olsun” rədifli qoşmasında elə qarğayır ki, insan onun işlətdiyi misralara inanmaq istəmir. Çünki, o gözəlləri ömründə belə qarğamamışdı.

Yeri gözəl, yeri sənə qarğaram,
Ölənədək işin ahu-zar olsun.
Siyah zülfün dal gərdəndə sərəsər,
Halqa-halqa, çinbəçində mar olsun.

Şeirin təsir gücünü artıran, insanda hiss-həyəcan oyadan bədii ifadə vasitələrindən biri olan bədii sualdan da Xəstə Qasımın şeirlərində istifadə edilmişdir:

Ay qəsrədə duran gözəl,
Niyə təksən, elin yoxdur?
Niyə pozğundu tellərin,
Əl şanada telin yoxdur?

Şeirdə fikri bitkin vermək üçün Xəstə Qasım qoşmalarında çox zaman misraları aydın ifadələrdən qurur, bəzən bir misrada iki, üç cümlə verir:

Bir igidin yaxşı olsa həmdəmi,
Qışı nurdur, yazı nurdur, yayı nur.

Yaxud:

Payız dərdim, qış möhnətim, yaz qəmim,
Hicran tapdaq etdi yayılan məni.

Və yaxud da:

Üz vermə nadana, sirr vermə pisə,
Soruş indi, danış indi, yar indi.

Belə aydın, qısa cümlələrdən qurulan dolğun misralar kimi, Xəstə Qasımın başqa şeirlərindən də çoxlu misralar göstərə bilərik. Bunlar onun şeirlərinin bədii gözəlliyinə bir bitkinlik, dolğunluq gətirir.

Xəstə Qasım şeirlərinin bədii xüsusiyyətlərindən biri də qoşma və təcnişlərinin çox oynaq və ahəngdarlığıdır. Onun qoşmalarının oynaqlığının birinci səbəbi bu şeirlərin musiqi ahənginə, saz havalarına uyğun yaradılması, ikinci səbəb isə öz şeirləri üzərində ciddi dü-

şünüb işləməsidir. O, bacarıqlı söz ustası kimi sözləri şeirin misraları içərisində elə sənətkarlıqla düzüb sıralandırır ki, bu sözlərdəki səslərin uzlaşmasından qulağa xoş gələn bir avaz eşidilir.

Oyandı sünbüllər, səcər gətədi bar,
Orda min bəşər var, yeddi sin bilər.
Bu yazan ustanın nə xoş xətti var,
Yazıbdı mim üstə, yeddi sin bilər.

Xəstə Qasımın şeirlərinin bədii xüsusiyyətlərindən biri də, şeirlərinin hamısının bitkin kök qafiyələrindən düzəldilməsidir. Onun şeirlərində yoxsul, yaxud natamam qafiyələr yox dərəcəsidədir.

Xəstə Qasımın şeir inciləri yüksək poeziya nümunəsi səviyyəsinə yüksəlmişdir. O, gözü ilə görüb, dərindən duyduğu hadisələri qələmə alıb mənalandırmış, fəlsəfi nəticələrə gəlmişdir. Bunlar da onun yaradıcılığında realizmin güclü şəkildə özünü göstərməsinə səbəb olmuşdur.

Xəstə Qasımın dərin ictimai məzmunu, mütərəqqi ideyaya malik olan şeirləri xalq ruhunun parlaq, gözəl məntiqi təfəkkürünün nəticəsidir. Onun misilsiz dil sadəliyinə, üslub gözəlliyinə, forma əlvanlığına malik olan şeirləri

özündən sonra gələn aşıqlar üçün əsl sənətkarlıq məktəbi olmuşdur.

Öz sağlığında çox şeyi itirən Xəstə Qasımın özündən sonra ədəbi irsinin çox hissəsi tapılmamışdır. Bütün bunlara baxmayaraq, Xəstə Qasım Azərbaycan xalq ədəbiyyatında, aşıq poeziyasında nəinki, öz mövqeyini, ucalığını saxlamış, hətta, özündən sonra sənət meydanına gələn sənətkarlara da işıq tutmuş, yol göstərmişdir.

Dağıstana səfər etmiş Xəstə Qasımdan sonra sənət meydanına gələn XVIII əsrin nəhəng sənətkarı Aşiq Valeh də Dərbəndə səfər etmişdir. Valeh də Xəstə Qasım kimi hərbə-zorbalara, deyişmələrə öz yaradıcılığında geniş meydan vermişdir.

Xəstə Qasım öz şeirlərində heca vəznini daha bitkin şəklə salmışdı. Aşiq şeiri - bu vəzn hər şeydən əvvəl telli sazla borcludur. Məhz, Ləzgi Əhmədlə Xəstə Qasım da dərin mündəricəli qoşma-qıfıləndləri sazın möcüzəsi kimi meydana qoymuşlar.

Sarı aşığın cinaslı bayatılarını cığalı təcnislərində çeşni götürüb toxuyan və faydalanan Xəstə Qasım heca vəznli şeirləri, bayatı və qoşmaları yüksək sənətkar kimi daha da kamilləşdirmişdir. Bununla da o, gələcəkdə şifahi və yazılı poeziyamızın inkişafı üçün zəmin

yaratmışdır. Akademik Mirzə İbrahimov aşığı-şairin böyük istedad sahibi olduğunu belə qeyd etmişdi: “Xəstə Qasım heç şübhəsiz ki, həyatı bədii idrak duyğusu güclü olan ustad aşıqdır”.⁵⁸ Xəstə Qasım şeirinin rəvan, axıcı dili, poetik rəngarəngliyi ilə özündən sonra gələn sənətkarlara güclü təsir göstərmişdir. Öz araşdırmalarında bunu gören akademik Həmid Araslı yazırdı: “Xəstə Qasımın əsərləri dil, ifadə xüsusiyyətləri ilə Vaqif yaradıcılığına çox yaxındır”.⁵⁹ Əlbəttə, Xəstə Qasım Vaqifdən əvvəl yazıb yaratmış və mükəmməl ədəbi irs qoyub getmişdir.

Sözsüz ki, Xəstə Qasım şeirinin dil əlvanlığı xalq yaradıcılığı çeşməsindən, bayatı inciləri xəzinəsindən gəlir. Xəstə Qasım şeirinin dili-bayatılarımızın dilidir. O, bu büllur çeşmənin gözündən içib.

Xəstə Qasımın yaratdığı sənət inciləri xüsusilə tənris, qıfılənd, ustadnamə və başqa şeirləri onun aşığı yaradıcılığındakı ədəbi mövqeyini ucada saxlamağa və istedadlı bir sənətkar olduğunu söyləməyə haqq verir.⁶⁰

⁵⁸ Mirzə İbrahimov. “Aşığı poeziyasında realizm”, EAN, Bakı, 1966, səh.42.

⁵⁹ Həmid Araslı. “Aşığı yaradıcılığı”. Bakı, 1960. səh. 73.

⁶⁰ Sədnik Paşayev, “Azərbaycan folkloru və aşığı yaradıcılığı”, ADU Nəşriyyatı, Bakı, 1989, səh. 72.

Xəstə Qasım şeirlərinin sənətkarlıq xüsusiyyətlərini araşdırdıqda tam aydın olur ki, milli heca vəznli şeirimizin inkişaf tarixində onun xüsusi xidmətləri olmuşdur.

Əlbəttə, yuxarıda bəhs etdiyimiz əldə olan şeirlər bütövlükdə Xəstə Qasımın külliyatı deyil. Onun sinədəftər babalarımızın yaddaşında saxlanılan, hələ əldə edilməyən şeirləri çoxdur.

Xəstə Qasım Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşmış təkmilləşməsində xüsusi rol oynamış xalq aşığıdır. Onun şeirlərində bədii dil son dərəcə canlı, sadə və aydındır. Bədii təsvir vasitələri xalq dilindən gələn təbii və canlı ifadələrdən ibarətdir. Onun yazdığı şeirlərin qafiyə, rədif və başqa xüsusiyyətləri yazılı ədəbiyyata böyük təsir göstərmişdir.

Xəstə Qasımı aşığı poeziyası tarixində daha çox məşhurlaşdıran onun dərin fəlsəfi ideyalar təbliğ edən ustadnamələri olmuşdur. Xəstə Qasım öz dövrünün ustad sənətkarı olmuş, özünə qədər mövcud olan Azərbaycan aşığı şeirinin bütün janrlarından istifadə etmişdir. “Xəstə Qasım aşığı yaradıcılığına yenilik gətirmək, onu bədii və şəkli cəhətdən zənginləşdirmək məqsədi

ilə bütün qaynaqlara baş vurmuş və hər çeşmədən bir dürr əldə etmişdir”.⁶¹

Xəstə Qasımdan sonra gələn Aşıq Valeh, Aşıq Alı, Şəmkirli Aşıq Hüseyin, Molla Cuma, Yəhya bəy Dilqəm, Aşıq Ələsgər, Aşıq Hüseyin Bozalqanlı, Aşıq Şəmşir və başqaları onun sənətkarlığından, şeir xəzinəsindən geniş istifadə etmiş, onu özlərinə ustad hesab etmişlər.

Yaradıcılığının xəlqiliyi, dilinin incəliyi və qələmə aldığı şeirləri realistsəsinə işləməsi nöqtəyi-nəzərindən Xəstə Qasım diqqətəlayiq sənətkardır. Onun ictimai məzmunlu şeirləri Xəstə Qasımın hər zaman yoxsulların tərəfində dayanıldığını sübut edir.

Xəstə Qasım aşiq sənətinin və canlı xalq dilinin inkişafında böyük rol oynamış, onun ədəbi irsi aşiq poeziyası tarixində özünə şərəfli yer tutmuşdur. Bu sevimli el nəğməkarının şeirləri öz dövründə və özündən sonra dillər əzbəri olmuş, indi də xalq tərəfindən sevilə-sevilə oxunur və öyrənilir.

Yar, qapında yaslanaram mən yüz il,
Sən təzə qonçasan, mən şeyda bülbül,

⁶¹ Sədnik Paşayev. “Azərbaycan folkloru və aşiq yaradıcılığı”, ADU nəşriyyatı, Bakı, 1989, səh.77.

Bu dərd məni öldürəcək yəqin bil,
Sən dərdimə şəfa gəldin, sevdiyim.

Əvvəl qəzəlخان, sonra aşiq olan Xəstə Qasımın Füzuliyə münasibəti də şeirində öz əksini tapmışdır.

Ləzgi Əhməd mənəm Füzuli nəslı,
Bəhrlərdə mən ümmanam, sən nəsən?
Dərin kitabları mənə eylərəm,
Söz anlayan, dərd qananam, sən nəsən?

Və yaxud:

Tikmədaşlı Qasım İsgəndər nişan,
Şövkətdə, bil, Süleymanam, sən nəsən?

Füzulinin mövqeyini dərk edən və düzgün qiymətləndirən sənətkar heç şübhəsiz ki, onun sənət çeşməsindən də yaradıcı şəkildə faydalanmışdır.

Xəstə Qasımın şeirlərindən aydın olur ki, o, təkcə Füzulinin deyil, böyük şairin oğlu Fəzlinin şeirləri ilə də tanış imiş. Fəzlinin yaratdığı qəzəl-müstəzad nümunəsindən istifadə yolu ilə Xəstə Qasım sazın tələblərinə uyğun olaraq on bir heca ölçüsündə yeni aşiq şeirinin –qoşma-müstəzadın binasını qoymuşdur:

İki dərya xoş görünmür gözümə,
İki qırx dörd gəlməz ərin dizinə.
Xəstə Qasım, bu şeirinə, sözünə,
Qazı, molla, müctəhidlər qaldı mat,
Tapmadı kəlmat.

Xəstə Qasımın təcnisləri öz mükəmməlliyi ilə çoxlarını heyran qoyduğu kimi, açar düşməz, qapısı bağlı, sirli-sehrli qıfılbəndləri çoxlarını mat qoymuş, bu möcüzə qarşısında düşünə-düşünə, baxa-baxa qalmışlar. Bunu özü də dərin-dən hiss edən Xəstə Qasım deyir:

Xəstə Qasım, bu şeirinə, sözünə,
Qazı, molla, müctəhidlər qaldı mat,
Tapmadı kəlmat.

Demək, Xətayi, Füzuli və Fəzli yaradıcılığı ilə bağlı olan Xəstə Qasım XVI əsrdən əvvəl yaşayıb-yarada bilməzdi və o, Aşıq Qurbanidən sonra ədəbi fəaliyyətdə olmuşdur. Beləliklə, aşığın həyatını öyrənmək üçün onun yeganə mənbə olan əsərlərinə müraciət etmək zəruridir. Bu qoşma və gəraylılardan məlum olur ki, Xəstə Qasım təkcə söz yaradıcısı, söz aşığı deyil, o, həm də mahir saz aşığı olmuşdur. Sazla yaxınlıq etməyən və ona dərindən bələd olmayan bir

sənətkar, şeirlərini çox güman ki, şəkli cəhətdən bu qədər zənginləşdirə bilməzdi.

Xəstə Qasımın yerində deyilmiş, dərin mənalı sözlərlə bəzənmiş ustadnamələrində elə misralar var ki, atalar sözü kimi səslənir:

Özün əmək çəksən, su çıxar daşdan,
Əridər dağları yol eylər-eylər.

Sazın kök və pərdələrinə dərinləndən bələd olan Xəstə Qasım öz poeziyasını şəkli cəhətdən zənginləşdirə bilmişdir. Özündən əvvəl aşığı poeziyasında mövcud olan qoşma və gəraylılardan, tənqis formalarında yaradıcı şəkildə istifadə etmiş, Tufarqanlı Abbasın “Gözəl, göz ala” cığalı tənqisindən sonra daha mükəmməl cığalı tənqis nümunələri yaratmışdır. Qoşma-müstəzadın yəni, ayaqlı qoşmanın ilk nümunəsini də Xəstə Qasım yaratmışdır. Cəsarətlə demək olar ki, Xəstə Qasım “Dağıstan səfəri” ilə real tarixi dastanın ilkin nümunəsini yaratmış, bundan sonra sənət meydanına gələn Aşığı Valeh, Aşığı Alı, Şəmkiqli Hüseyin onun real tarixi dastan yaratmaq ənənəsindən əzəmi dərəcədə bəhrələnmişlər.

Tikmədaşlı Xəstə Qasımın ədəbi irsinə hər dəfə bir münasibətlə yanaşdıqda onun yaradıcılığının müəyyən bir cəhəti, üstün bir keyfiyyəti üzə çıxır. Biz bunları onun öz ədəbi irsinin

köməyi ilə öyrənə bilirik. O, xalq poeziyası ilə yanaşı, yazılı poeziyamızdan da faydalana bilməmiş, klassiklərdən Nizami, Xaqani, Nəsimi, Xətayi və Füzuli yaradıcılığı ilə tanış olmuş və onların sənətkarlıq keyfiyyətlərindən təsirlənmişdir.

Xəstə Qasımın məharətlə qoşulmuş qıfıl-bəndləri özündən sonra sənət meydanına gələn ustad aşıqların çoxunu çətinliyə salmış, günlərlə, aylarla düşündürmüş, baş sındırmağa vadar etmişdir.

Xəstə Qasım novatorluğu, ustalığı ilə aşiq poeziyasında elə bir mövqe qazanmışdır ki, ondan sonra yetişən heç bir sənətkar, böyük-küçüklüyündən asılı olmayaraq, ustadın təsirindən kənarda qala bilməmişdir.

Sarı Aşiq və Xəstə Qasım öz ecazkar yaradıcılıqları və yaratdıqları sənət inciləri ilə çoxlarını, hətta, ən istedadlı sənətkarları, aşiq-şairləri heyrətdə buraxmışlar. Hər iki sənətkarın heca vəznli şeirin inkişafındakı xidmətləri müqayisəyə gəlməz dərəcədə əvəzsizdir. Onlar xalq poeziyasında, aşiq yaradıcılığı sahəsində böyük ənənələr qoyub getmişlər.

Xəstə Qasım dövrünə görə mükəmməl mədrəsə təhsili görmüş, istedadlı aşiq-şair olmuşdur:

Xəstə Qasım, kəsilibdir xitabım,
Qızılgültək çəkilibdir gülabım.

Billur qaşlı, qızıl cildli kitabım,⁶²
Yoxdur zərli qələmdanım əlimdə.

Öz sağlığında çox şey itirən Xəstə
Qasımın nadir və seçmə şeirləri yaddaşlarda və
ifaçı aşuqların repertuarlarında yeni nəsillərə
yadigar qalmışdır.

⁶² Bu misra aşağıdakı kimi də işlədilir:
“Cədvəlkeş Quranım, qızıl kitabım”.

Nəticə

Xəstə Qasım, poeziyasında özünə qədər mövcud olan şeir janrlarından, forma və şəkillərindən bacarıqla istifadə etmiş, həmçinin bir novator aşiq kimi bu sənətə yeniliklər gətirmişdir. Aşiq poeziyasında mükəmməl cığalı təcnis nümunələri, müstəzad, ağıla sığmaz hərbə-zor-balar və qıfılbəndlər onun adı ilə bağlıdır. Onun “Dağıstan səfəri” aşiq yaradıcılığında real-tarixi dastanlar üçün bir başlanğıc və örnəkdir. Burada o, məcazlara, aforizmlərə meydan verir, nəsihətəməz şeirləri atalar sözləri ilə hörülür, yad-daqalan ustadnamələr yaradır:

Böhtan demə, böhtan tutar adamı,
Qul eylər, bazarda satar adamı.
Görməzsən nakəsin pay verdiyini,
Versə də, töhmətin bol eylər-eylər.

Xəstə Qasımın şeirlərindəki həqiqətlər həyatdan doğur:

Bir məclisə varsan özünü öymə,
Şeytana bac verib, kimsəyə söymə.
Qüvvətli olsan da yoxsulu döymə,
Demə ki, zorluyam qolum yaxşıdı.

Xəstə Qasımın məzmunlu, dərin mündəricəli ustadnamələri özündən sonra gələn sənətkarlara həyat dərsliyi, dürüst yol bələdçisi, gələcəyə işıq tutan bir çıraq olmuşdur. Onun ustadnamələri özünün ictimai dəyərini, məzmun və forma gözəlliyini bu gün də saxlayır.

Xəstə Qasım öz sözlərinə, dediklərinə, yaratdığı incilərə möhkəm inanırdı və onlara ürəkdən bağlı idi. Onların zaman-zaman yaşayaçağına, uzunömürlü olacağına qəlbən inanırdı. Xəstə Qasım öz zamanında neçə-neçə imtahanlardan keçmiş, qarşısına çıxan din xadimlərini, müştəhidləri, mənəm-mənəm deyən aşıqları ağızlarını açmağa, nəfəslərini çəkməyə qoymamış, ağılı, kamalı və sərrast, məntiqi cavabları ilə onları susdurmuşdur. Özünün kimliyini mərdi-mərdanə sübut etmiş, üz-üzə dayanıb onların cavablarını vermiş, meydan oxumuşdu.

Ləzgi Əhmədlə hərbə-zorbalarla deyişən, döyüşən Xəstə Qasım tək-cə bir aşığa deyil, yüzlərlə aşığa özünün nəyə qadir olduğunu sübut etmişdir.

Çünki, Xəstə Qasım nəyə, hansı bilik xəzinəsinə sahib olduğunu, özünün böyük yaradana qəlbən bağlılığını hər kəsdən yaxşı bilirdi.

Xəstə Qasım onu da bilirdi ki, onun yaratdığı çətin və mürəkkəb qıfılbəndlərin qarşısında çoxları aciz qalacaq, baş sındıracaq və

çoxlarının başına bu yolda əsər gələcəkdi. Xəstə Qasımın əldə olan yarımçıq divanisinin bir bəndində deyilir:

Haraylasam bu meydana bir nər oğlu nər gələr,
Qəzəbindən hirsini qalxar hey alınına tər gələr.
Cəhli salma, cəhd eyləmə bax beynin zora düşər,
Xəstə Qasımla üzləşmə başına əsər gələr.

Xəstə Qasım təkcə bu divanısında deyil, başqa qoşma və gəraylılarında da onun qıfıl-bəndlərinə sadə bir şəkildə baxanlara başa salır ki, gücün düşməyən qapıya açar salma. O başqa natamam bir qoşmasında da eyni mətləbdən söz açır:

Bu bir xəzinədir, doludan dolu,
Bu bir dəryadı ki, yox üstə salı.
Qənirsiz gözəldi, Aydını camalı,
Baxdıqca, bax, şövqün sərəsər gələr.

Elmi olanların əlində açar,
Elmi olmayanlar tez qalar naçar.
Yüz yol cəhd eyləsə, inanma açar,
Beyninə sədəmə, ya əsər gələr.

Xəstə Qasım bu gün də aşiq sənətinin zirvəsində dayanır. Onun qıfıl-bəndlərinə, müəm-

malarına neçə əsrlər yaxın düşən, sirli-sehrli sənət qalasının paqısına açar salan olmamışdır. Bu gün də Xəstə Qasımın şeir-sənət abidəsi uca dağ kimi dayanıb-durur, dalbadal gələn nəsillər ona heyrətlə baxırlar. Xəstə Qasımın möhtəşəm sənət dünyası hələ bundan sonra neçə-neçə əsrləri yola salacaq, neçə-neçə nəsillərə zövq verəcək. Öz tükənməz xəzinəsini gələcəyə aparacaqdır. Səməd Vurğun demiş: “onun şeirləri ona daha parlaq gələcək qazandıracaqdır.”

Əhsən, yaddaşlara əbədi həkk olunmuş ecazkar sənətkara, onun möcüzələrlə dolu sirli-sehrli sənətinə!. Əhsən, onun gecə-gündüz çağlayan şeir bulağına!.

ƏLAVƏLƏR

Q O Ş M A L A R

(Xədəngi qoşmalar)

Kəkliklər

(gözəlləmə)

Mən gedirəm sizi kimə tapşırım,
Dam üstündə duran sona kəkliklər.
Al - yaşıl geyinib tirmə bağlarsız,
Nə giribsiz dondan-dona, - kəkliklər!

Gözəl kəklik dam üstündə səs eylər,
Qaqqıldeşar bir-biriylə bəhs eylər.
Bilmirəm toy eylər, yoxsa yas eylər,
Caynağınız batıb qana - kəkliklər!

Gözəl kəklik dam üstündə durubdu,
Gərdən çəkib necə boynun burubdu.
Heç bilmirəm ovçusunmu görübdü,
Üz çevirib biyabana- kəkliklər!

Kəkliyin oylağı qayalar başı,
Qaqqıldaşib tapar yoldaş yoldaşı,
Bərəsi bərk olsa, ovçusu naşı,
Uçub gedər asimana - kəkliklər!

Nə dərdiniz varsa, mənə söyləyin.
Şirin namə yazın, bəyan eyləyin.
Siz Xəstə Qasımı halal eyləyin,
Çünki gedir Dağıstana kəkliklər.

Ola

Bir gözəl sevəsən boyu tamaşa,
Görən kimi könül ona bənd ola.
Gözəlliyi, gül camalı bir yana,
Dil-dodağı şəkər ola, qənd ola.

Bir gözəl sevəsən qaməti bəstə,
Görəndə aşiqi eyləyə xəstə.
Çoxdan axtarıram bir elə kəs də,
İşarə anlaya, dərdimənd ola.

Mən Qasımam, əl götürməm canandan,
Canan qarşı gəlsə, keçərəm candan,
Rəngi artıq ola güldən, reyhandan,
Züfləri boynuma bir kəmənd ola.

Lam-ləng ola

Mərifət bəhrində, ədəb-ərkanda,
Bir igid istərəm lam-ləng ola.
Atı Döldül ola, qılıncı dusər,
Dayanmaz, qabaqda yüz pələng ola.

Sərində görmüşəm cığalı çəngər,
Üzündə duymuşam müşk ilə ənbər.
Kənan şəhrində Yaqub peyğəmbər,
Yusif tək camalı çox qəşəng ola.

Fərhad qaya çapar, sənginə yetməz,
Kimsə ərənlərin dənginə yetməz.
Heç cəng o mövlanın cənginə yetməz,
Ya Rum, Qeysər, ya Firəng ola.

Xəstə Qasım əl götürməz daməndən,
Sidqini bağlayıb Sahib-Zamandan.
O gün çox qorxuram Şahı-Mərdandan,
Çəkə Zülfüqarın xulqu təng ola.

Aşnalığı

Ay ağalar, gəlin sizə söyləyim,
Əzəl yaxşı olar, yar aşnalığı.

Sən sevəsən, yarın səni sevməyə,
Olar bülbül ilə xar aşnalığı.

Bağban odur zəhmət çəkə, əlləşə,
Saldığı bağ çiçəkləşə, gülləşə.
Əgər gücsüz güclü ilə güləşə,
Olar tərən ilə sar aşnalığı.

Xəstə Qasım qəm əlindən məst ola,
Əhli-dərviş xırxasında pust ola.
Bir adam ki, loxma ilə dost ola,
Olar yağış ilə qar aşnalığı.

Oxurdu

Bir nazənin sevdim məktəbxanada,
Haqq kəlamın dil əzbərdən oxurdu.
Əlinə almışdı eşqin kitabın,
Mənim dərsim dil əzbərdən oxurdu.

Mən tanıram öz yarımı nəfəsdən,
Ol səbəbdən könlüm düşməz həvəsdən.
Tavuz kimi səda verər qəfəsdən,
Bülbül kimi xoş dəftərdən oxurdu.

Xəstə Qasım kömək dilər mövladan,
Naz-qəmzəsi aşıqları aldadan.

Həya eylər, hicab eylər molladan,
Gah yavaşdan, gah hündürdən oxurdu.

Qurbanı

Qəriblikdə mənə həmdəm olan yar,
Bir bəri gəl, ayaqların qurbanı.
Şikəstə könlümə məlhəm olan yar,
Dilin, dişin, dodaqların qurbanı.

Könlüm istər yara qurban olmağa,
Dolanıb başına heyran olmağa.
Ala gözlü yara mehman olmağa,
Fərş döşənmiş otaqların qurbanı.

Xəstə Qasım, sən yolundan azarsan,
Məcnun kimi səhraları gəzərsən.
Ala gözlü yara namə yazarsan,
Qələmdanın, barmaqların qurbanı.

Saz ola

Usta, məni gözlərinə fəda qıl,
Səndən saz istərəm, amma saz ola!
Dindirəndə imran dillə danışa,
Şeyda bülbüllər tək xoşavaz ola!

Yamanı yamana, yaxşını mərdə,
Tərifini edim hər düşən yerdə.
Dolaşmaya simlər, vurmaya pərdə,
Gözəllər tək onda işvə, naz ola!

Xəstə Qasım sözüm söylərəm əyan,
Elə car eylərəm, bəyanbəbəyan.
Qiymətin soruşsan, tamam on tümən,
Nə ondan çox ola, nə də az ola!

Sən nəsən?

Ləzgi Əhməd mənəm Füzuli nəsl¹,
Bəhrlərdə mən ümmanam sən nəsən?
Dərin kitabları mənə eylərəm,
Dərd bilənəm, söz qananam sən nəsən?

Mən bilirəm, yoxdur sözüm əvəzi,
Seçib, bəyənlər sərraflar sözü.
Dolanır, simruğun məndədir gözü,
Yerim Qafdır, mən Sultanam, sən nəsən?

İncil, Tövrət, Zənbur, sinəmdə Quran,
Mərifətdə mənəm dəryayi ümman.

¹ Bu misranı aşıqlar dəyişik şəkildə də oxuyurlar: “Möhtəşəm Füzuli nəsl mənəm”.

Tikmədaşlı Qasım, İskəndər nişan,
Şövkətdə mən Süleymanam, sən nəsen?

Divanəsidi

Gecə-gündüz həsrətini çəkirəm,
Xəyalım xəyalın divanəsidi.
Məni səndən uzaq saldı seyraqub,
Bu çərxi- gərmişin zəmanəsidi.

Mina boylu, siyah telli sevdiyim,
Uzaq durub yaxın sözün dediyim.
Acı sözün şəkər kimi yediyim,
Yarım gözlərin vəfalısidi.

İnsaf eylə ay beymürvət, ay zalım,
Dolanım başına, dərđini alım.
Ala gözlü, şux baxışlı tərlandı,
Qasım da gözlərin sədağasıdı.

Əlimdə

Üç gündür çıxmışam o Tikmədaşdan,
Qapına gəlmişəm canım əlimdə.
Ayağın torpağı, qibləgahımdı,
Sızıldaram giribanım əlimdə.

Şeyda bülbül kimi yaman ağlaram,
Sinəm başın düyünlərəm, dağlaram.
Ləzgi² kimi yüz aşığı bağlaram,
Əgər olsa süxəndanım əlimdə.

Xəstə Qasım, kəsilibdir xitabım,
Qızılgül tək çəkilibdir gülabım.
Cədvəlkeş quranım, qızıl kitabım,
Yoxdur zərli qələmdanım əlimdə.

Eylər-Eylər

Elə bir kişinin tut ətəyindən,
Bil, sənə imdadı ol eylər-eylər.
Zərrəcə üstündə olsa nəzəri,
Yerdən daş götürsən, ləl eylər-eylər.

Böhtan demə, böhtan tutar adamı,
Qul eylər, bazarda satar adamı.
Cəhənnəm odundan betər adamı,
Yoxsulluq yandırar kül eylər-eylər.

Aqil insan deməz hər gördüyünü,
Daldalar düşməndən vay dərdiyini.

² Ləzgi Əhməd nəzərdə tutulur.

Görməzsən nakəsin pay verdiyini,
Versə də, töhmətin bol eylər-eylər.

Xəstə Qasım deyər sözün bu başdan,
Pay umma qohumdan, yaddan, qardaşdan.
Özün əmək çəksən, su çıxar daşdan,
Əridər dağları yol eylər-eylər.

Qalıbdı

Köhnə Şamaxının seyrin eylədim,
Əl dəyməmiş təzə bağlar qalıbdı.
Elə köçüb gedib ulusu, eli,
İşlənməmiş ağ otaqlar qalıbdı.

Fələk, şad könlümdən alma həvəsi,
Ayırma yarımndan, tutaram yası,
Necə olub bu seyvanın yiyəsi?
Dərd-qəmi var, tamam ağlar qalıbdı.

Xəstə Qasım idim, şaha deyili,
Çərxi-fələk, səndən mənəm gileyli.
Elə köçüb gedib bivəfa Leyli,
Bircə Məcnun, bir də dağlar qalıbdı.

Gülü məndən alınca

Ay arıflər, bir tər lanım uçubdur,
Sağ əlimdən sol əlimə alınca.
Onu tutan xeyrü-bəhrin görməsin,
Mən yazığın naləsi var dalınca.

Gümüş kəmər bağlayıbdır belinə,
Danışdıqca mail oldum dilinə.
Gül uzatdım nazlı yarın əlinə,
Canım aldı, gülü məndən alınca.

Alimdən dərs aldım əlif, bey üçün,
Sürəhilər düzülübdi mey üçün.
Dəli könül, qəm çəkirsən nə üçün,
Qəmli günün şad günü var yanınca.

Xəstə Qasım və'də verdi yüz ilə,
Yaşılbaşlar göldən-gölə düzülə.
Bir igid ki, qatarından üzülə,
Ölüm yeydir, bu dünyada qalınca.

Yaxşıdı

Dəli könül, məndən sənə əmanət,
Demə bu dünyada qalım yaxşıdı.

Bir gün olar, qohum, qardaş yad olar,
Demə, ulusum var, elim yaxşıdı.

Bir məclisə varsan özünü öymə,
Şeytana bac verib, kimsəyə söymə.
Qüvvətli olsan da yoxsulu döymə,
Demə ki, zorluyam, qolum yaxşıdı.

Qoçaqdan olubsan, qoçaq olgunan,
Qadadan, bələdan qaçaq olgunan.
Aşığı ol, comərd ol, alçaq³ olgunan,
Demə, varım çoxdur, pulum yaxşıdı.

Xəstə Qasım, kimə qılsın dadını,
Canı çıxsın, özü çəksin odunu.
Yaxşı igid yaman etməz adını,
Çünki yaman addan ölüm yaxşıdı.

Qal indi

Obalarımız səf-səf olub yüklənir,
Başı ala qarlı dağlar, qal indi.
Biz içmədik abı-kövsər suyundan,
Soyuq sular, buz bulaqlar, qal indi.

³ Açıq ürəkli.

Bivəfasan, heç görmədim vəfan, yar,
Tifil ikən çox çəkmişəm cəfan, yar.
Mən öləndə kimlər sürər səfan yar,
Fərş döşənmiş ağ otaqlar, qal indi.

Bivəfasan, vəfan yoxdu dünyada,
Aşnanın sirrini verərsən yada.
Şamamanı dərdirərsən xoryada,
Səbzə-bostan, sarı tağlar, qal indi.

Xəstə Qasım, tamam oldu sözlərim,
Eşq ucundan kabab oldu közlərim.
Qərib yerdə, yad ölkədə, gözlərim,
Vətən deyib ağla, ağlar qal indi.

Olmaz

Dəli könül, nə divanə gəzirsən?
Bivəfa dilbərdən sənə yar olmaz.
Düz çıxmaz ilqarı, əhdi - peymanı,
Hərçayıda namus, qeyrət, ar olmaz.

Üz vermə nadana, sirr vermə pisə,
Axır qəlbin ya inciyə, ya küsə.
Ot bitər kök üstə, əsli nə isə,
Yovşan bəsləməklə çəmənzar olmaz.

Vəfalıya əmək çəksən itirməz,
Bədəsil nəsihət, öyüd götürməz.
Qabaq tağı tər şamama bitirməz,
Göy söyüddə heyva olmaz, nar olmaz.

Təklif olunmamış bir yerə varma,
Nər olmaz meydanda, hər bığı burma.
Seyraqub adama sən yaxın durma,
Xain çıxar, onda düz ilqar olmaz.

Xəstə Qasım günü keçmiş qocadı,
Gələn bəzircandı, gedən xocadı.
Sərv ağacı hər ağacdən ucadı,
Əsli qıtdı, budağında bar olmaz.

Sənəm gəl

Tərifli gözəllər gəlhagəl oldu,
Yaşılı, zərbaflı, allı Sənəm gəl!
Ovçunu görəndə maral baxışlı,
Ay üzlü birçəkli, xallı Sənəm, gəl!

Aşiq odur, bir söz desin özündən,
Aləm bada gedər ala gözündən.
Danışanda şəkər damar sözündən,
Qaymaq dodaqları ballı Sənəm, gəl!

Xəstə Qasım deyər: hənək hənəkli,
Ağ üzündə qoşa xallar bənəkli,
Ətlas nimtənəli, ipək köynəkli,
Üstü-başı tirmə şallı Sənəm, gəl!

Olsun
(*qarğış*)

Yeri gözəl, yeri sənə qarğaram,
Ölənədək işin ahu-zar olsun.
Siyah zülfün dal gərdəndə sərəsər,
Halqa-halqa, çinbəçində mar olsun.

Gözəllər içində giryən olasan,
Yanasan odlara, büryan olasan.
Vəfalı yarlara qurban olasan,
Onlara baxanda sənə ar olsun.

Mən qurbanam yaxşı yarın muyuna,
Hündür qamətinə, gözəl boyuna.
Sənin soyun dönsün sonsuz soyuna,
Gül açmasın bağçanızda, xar olsun.

Ay qız, bir kəs bilməz sənin sirrini,
Qiyamətdə yandırınılar dərinini.

Yatan vaxtda şahmar vursun ərini,
Naləsindən qulaqların kar olsun.

Xəstə Qasım dost yolunda qalanda,
Əl uzadıb qol boynuna salanda.
Kefin durulanda, könlün olanda,
Bizə gələn ayaqların var olsun.

Deyərlər

Ay ağalar, gəlin sizə söyləyim,
Yalqız daşdan olmaz divar deyərlər.
Bəzircansan, aç mətahın, xırd eylə,
Ararlar, yükündə nə var deyərlər.

Ovçu olan bəslər alıcı quşu,
Sərraflar tanıyar qiymətli daşı,
Bir oğul atadan artırsa işi,
El içində ona tavar deyərlər.

Qızılgülü dəstə-dəstə dərginən,
Dəri bən də yaylıq üstə sərginən.
Hər nə versən öz əlinlə verginən,
Yüz qadanı başdan sovar deyərlər.

Neynirəm bir bağı, barı olmasa,
Alması, heyvası, narı olmasa.
Bir igidin dövlət-varı olmasa,
Yeləksiz ox kimi çovar deyərlər.

İsgəndər atlandı, çıxdı zülmətdən,
Qasım, Xızır içdi abı-həyatdan.
Bəhs düşsə igiddən, qılıncdan, atdan,
Süfrəni hamısından kübar deyərlər.

Necola

Ay ağalar, nakam getdim dünyadan,
Yarəb, mənim xanimanım necola?
Gövhərtək sözlərim, bayatılarım,
Ləbi-şirin süxəndanım necola?

Anam yoxdur, qəbrim üstə yaş tökə,
Halalım yox, sinəm üstə saç tökə.
Qardaşım yox, qəbrim üstə daş tökə,
Yarəb, mənim ağlayanım necola?

Heyif ola, ağ biləklər, bazılar,⁴
Ahu otlar ceyran ilə yazılar.⁵

⁴ Qolun biləkdən dirsəyə qədər olan hissəsi.

⁵ Yaylaqda gün keçirməyə işarədir.

Qohumum yox, qardaşım yox, qazılar,
Yarəb, mənim hal-əhvalım necola?

Bu gen dünya üstümüzə dar ola,
Biz köçərik, yurdumuzda kim qala?
Əhmədinin rəngi-ruhu sarala,
Mənim sərvə- xuramanım necola?

Mən Qasımam, daha qalmadı tabım,
Qızılgüldən çəkilibdir güləbim.
Cədvəl-kəş⁶ quranım, qırx cüt kitabım,
Üstü zərli qələmdanım necola?

İndi

Nə müddətdir həsrətini çəkirdim,
Zənəxdanı etdin mənə, al indi.
Talan salmış Hində, Bəlxə, Həbəşə,
O qaş indi, o göz indi, xal indi.

Məclisində al şərablar içilir,
Buxağından ətri-güllər saçılır.
Dindirəndə dəhanından açılır,
Şəkər indi, nabat indi, bal indi.

⁶ Xanələrə bölünməyə, hər xanənin bəzəkli haşiyələrə alınmağına işarədir.

Qurban olum ulusuna, elinə,
Zərnişan şəddəsin çalmış belinə.
Payəndazdır nazlı yarın yoluna,
Bu baş indi, bu can indi, mal indi.

Yar geydiyi atlas ilə xaradır,
Məni qoyub özgələrə varadır.
Ay ağalar, mənim baxtım qaradır,
Kitab açdım, belə gəldi fal indi.

Xəstə Qasım, dost küyinə varanlar,
Namus anlar, qeyrət anlar, ar anlar.
Hər f içində əlif idim, yaranlar,
Fələk əydi qəddim, oldum dal indi.

Sevdiyim

Qədəm basdın didələrim üstünə,
Sən xoş gəldin, səfa gəldin, sevdiyim,
Qurban olum siyah çeşmin məstinə,
Məgər sən insafa gəldin, sevdiyim.

Sabahadək didələrim uymazdı,
Sək rəqiblər qanımızdan doymazdı,
O zalımlar səni mənə qiymazdı,
Sən eylədin vəfa, gəldin, sevdiyim.

Əndəlib tək ayırdılar gülümdən,
Ah çəkərəm ürəyimdən, dilimdən,
Əğyar tənəsindən, mənim əlimdən,
Çəkdi cövrü-cəfa gəldin, sevdiyim.

Yar, qapında yaslanaram mən yüz il,
Sən təzə qonçasan, mən şeyda bülbül,
Bu dərd məni öldürəcək yəqin bil,
Sən dərdimə şəfa gəldin, sevdiyim.

Mən Qasımam sinəm haqqın kalamı,
Şükür haqqa, yar eşitdi nalamı,
Camalın şöləsi basmış aləmi,
Düşmüş qafdan-qafa gəldin, sevdiyim.

Məni

Qəriblikdə qəm xarımsan, əzizim,
Yetirəsən bir də dostu naməni.
İkidilli yardan həzər eylərəm,
Salar dildən-dilə, dastana məni.

Qarşı durdum, Leyli dağı göründü,
Boyun tək sürəhi sağı göründü;
Qoynunda şamama tağı göründü,
Bəs niyə qoymursan, bostana məni?

Ağzını oxşatdım zənbura, şana,
Naşı bülbül uçub qonar gülşana.
Yar, oxuna sinəm tutdum nişana,
Bəs niyə vurmursan, qəsdən, a məni?

Mən Qasımam, uzaq atdın daşımı,
Didəmdən axıtdın qanlı yaşımı.
Dost yolunda mən qoyaram başımı,
Doğru qəbul etsə astana məni.

Gəlirsən

Səhralarda seyr eləyən xan oğlu,
Bir xəbər ver görüm handan gəlirsən?
Hüsn içində şövkət oğlu, şan oğlu,
Məgər təxti Süleymandan gəlirsən.

Oğlan qaşın məscidin, mehrabın tağı,
Qara qaşın kəskin cəllad yarağı.
Şux camalın nur eləmiş oylağı,
Elə sanki İsfahandan gəlirsən.

Saçların qıvrılıb olub çin-çini,
Qara xalın çapdı Fəğfuri Çini.
Gəncə ötəlgisi, Bərdə laçını,
Ya Dərbənddən, ya Şirvandan gəlirsən.

Başına döndüyüm xanların xanı,
Gəncənin xanısən, Bərdə sultanı.
Ya hurisən, ya Bağ- İrəm qılmanı,
Ya mələksən asimandan gəlirsən.

Bəlli, Laçın oylağından cidasən,
Qara bağrım qaynağında didəsən.
Xəstə Qasım, şah yolunda fədəsən,
Keçib aşıb dağdan, çəndən gəlirsən.

Nə seçsin müştəhid, nə bilsin alim

İstərəm mən bir söz bünyad eyliyəm,
Şahım, sana məlum olsun kamalım.
İyirmi səkkiz hərf heca eyliyəm,
Nə seçsin müştəhid, nə bilsin alim.

Mən həriflərdən evlər yaradaram,
Göyərəndə şir olsa da basaram.
Boş gövtərə haçan qulaq asaram?
Dəryayi ümmana mən bir misalim.

Leyliyə fərzəndəm, Məcnuna qardaş,
Şirinə həmtayəm, Fərhada yoldaş.
Adım Xəstə Qasım, yerim Tikmədaş,
Əslində şahzadə, məlum məhalim.

Yaxşıdır

Qüdrətən sən bir məclisə varanda,
Yaxşı əyləş, yaxşı otur, yaxşı dur.
Dindirəndə mərifətdən ver xəbər,
Görən desin, bərəkallah yaxşıdır.

İgidin mərfəti gərək dilində,
Qocanın əsası gərək əlində,
Biqeyrət oğulun ata yerində,
Qaldığından qalmadığı yaxşıdır.

Adam var ki, özgə bir işi bilməz,
Qocalar da var ki, heç namaz qılmaz,
Elə qohum var, bir məsrəfə gəlməz,
Qeyri yadlar çox qohumdan yaxşıdır.

Xəstə Qasım bir vaxt gəlir qonağın,
Ona məsrəf olar düyilə yağın,
O çox gülər, üzdən açıq qabağın,
Bir şirin dil hamısından yaxşıdır.

Dini qoşmalar

Əli

Ərşi zəmin nohu qələm yox ikən,
Varlığa hamıdan tez gələn Əli.
Ustadlar ustadı özü olubdur,
Cəbrayıl məqamın düz bilən Əli.

Sənin hörmətinə quruldu varlıq,
Həyatın zəməmi, o suyu dirlik.
Səndən kəşf olundu, elm və birlik,
Cəmi dillərnən söz bilən Əli.

Xəstə Qasım üzərmə daməndən əli?
Aləmi zərridə demişəm bəli.
Bir ismin Əlidi, bir ismin Vəli,
Cəmi pünhan dərdi tez bilən Əli.

Xəbər ver

Hökumət məqamında əyləşən alim,
Əvvəl mənə Yamən Hudan xəbər ver.
Ərşin sütununda merac evində,
Söz nə keşdi, Gövtu- Gudan xəbər ver.

O kim idi yerə çaldı mayanı,
O, kim idi bərkitdi səngi qayanı.
O, nədir ki, kökdə altdan bəyanı,
Bərri, bəhri sibi-dudan xəbər ver.

O kim idi lohu məhbus oxudu,
O kim idi peyğəmbərə kəfən toxudu.
Adəmdən əvvəl siqa yox idi,
Vəqən vəşdi ənnab dudan xəbər ver.

O kim idi peyğəmbərə əsabə,
O kim idi apardılar qəssabə.
Xəstə Qasım yetik deyil hesaba,
Həfti, həmdi sibi- dudan xəbər ver.

Əhsənül xaliq

Əzzəl bismillah nameyi heydər,
Göydən yerə endi əhsənül xaliq.
Doxsan min kəlməni bəyan eylədi,
Onda nə buyurdu əhsənül xaliq.

Sureyi Əlhəmdi quranı binnət,
Ərrəhman, irrəhman pakizə sünnət.
Yusə bismillah, mahı səmavət,
Fatie, bərəkətullah əhsənül xaliq.

Xəstə Qasım deyər fəhm edə bilməm,
Baratı, yasini fəhm edə bilməm.
Bu dünyanın işin fəhm edə bilməm,
Özün qismət eylə əhsənül xaliq.

Əlindədi

Bu gün bir molla görmüşəm,
Kəlam ullah əlindədi.
Oxur əzbərdən quranı,
Kəlmeyi yusəbbeh dilindədi.

Bilirəm vacib sünkəti,
Heç kimə qılmam minnəti.
Səkkiz rizvan cənnəti,
Şahlar şahının əlindədi.

Bir xudanın zikrin eylə,
Bir Allahın şükrün eylə.
Qasım getmək fikrin eylə,
Gəlmək Allah əlindədi.

Gəldi

Əvvəl, əvvəl bu dünyaya,
Adəm ata, həva gəldi.
Hökm olundu ilahidən,
Yerə abır, həya gəldi.

Kimlər idi qıldı sayə?
Kimlər əl götürdü xudayə?
Məhəmməd Əl Mustafayə,
Kəlmə- kəlmə ayə gəldi.

On iki dəstədi gülümüz,
Kəlmə gətirdi dilimiz.
Şahı mərdandı pirimiz,
Salman ona dayə gəldi.

Xəstə Qasım tutar yası,
Silinsin könlümün pası.
Behiştin bir dəst libası,
Fatimeyi Zəhraya gəldi.

Şeyfullahını

Qəzəb nak olanda, heydarı kərrar,
Kafərə yetirdi seyfullahını.
Cəbrayil şapərin salmasa yerə,
Zülfüqar kəsərdi gavu mahını.

O bəndi bağlayıb üstündə duran,
Ayı mişak edib günə hayqıran.
Şəhadət barmağıyla vurub sındırdı,
Xeybərə yetirdi yadullahını.

Əli Düldül mindi, Məhəmməd Buraq,
Qulam astananda ya şahı çıraq.
Abuzər Əlini eylədi qonaq,
Qırx yerdə söylədi mehmangahını.

Yığılıb bir yerə etdilər carı,
Fatimə onları çox gördü karı.
And içdi mən olum allaha sarı,
Mövlam çölə qoymuyub qədəmgahını.

Qəbul olsun Xəstə Qasmın duası,
Ərənlər sərdarı Qəmbər ağası.
Səs gəldi Fatmaya tutma bu bəhsi,
Əli ərşdə vurur şeyfullahını.

Mənə

Qədir gecəsində mətləb dilədim,
Tərəhim eylədi o mövlam mənə.
İki kimsənədən nur bəyan oldu,
Aşikar göründü afitab mənə.

Xab içində qulağa gəldi səda,
Əlində cam, ağam verdi bir bada.
Nazlı yarı mənə verdi o buta,
Ərşidən endi bir şirin xab mənə.

Səksənib qalxdım mən o xabi məstdən,
Hər mətləbim vardı dilədim haqqdan.
Nagahanı bir səs gəldi Hatifdən,
Xabdan durmağı etdi xitab mənə.

Xəstə Qasımam dəsti-rəst oldum,
Şahın üzün görüb kəmərbəst oldum.
Ağamın payı eşqindən məst oldum,
Orda bəyan oldu, dörd kitab mənə.

Qoşma-qıfılbaş

Bir ola

Dörd dövriş istərəm Əhmədi Ləzgi,
Bütün bu dünya ilə başı bir ola.
Haqqın adın zikr eyliyə dilində,
Dolana gərdişi işi bir ola.

Bir otaq istərəm gümüşdən kanı,
Onun kərpicini gətirən hanı?
Bir heyvan istərəm qırx iki canı,
Başı qoltuğunda, döşü bir ola.

Mən bir nər istərəm götürə dağı,
Əvsarını çəkə Əliyən Nağı.
Cənnəti rizvanı behiştin bağı,
Altmış min bostanın işi bir ola.

Xəstə Qasım deyər neçə min neçə,
Yetmiş min darvaza, səksən min küçə.
Bir alim istərəm bu sirri seçə,
Hər biri min kəlmə, başı bir ola.

Var

Bir səhrada on yeddi qəzəynən
Onların bir sak üzrə xub qərarı var.
Birisində doxsan iki əl gördüm,
Cəsət bir, gərdən üç, altı səri var.

Səksən min molladı, səksən min seyid,
Səksən min xiyaban, səksən min meyid,
Cəmində yazılıb, səksən min şəhid,
Səksən min şəhidin beş məzarı var.

Beş məzardan qalxır yeddi əlamət,
Onlar bir-birinə vermir heç möhnət,
Hər kimsə istəsə kəndində dövlət,
Bircə zərrə onun simi-zəri var.

Xəstə Qasım sözün yetdi tamamə,
Gün doğan, gün batan gələr salamə.
Nə alim işidi, nə də üləma,
Təcnis mənasının çox hünəri var.

Gizlənər

O necə quş idi yaz gələr bağa,
Sinəmi çəkiblər düyünə, dağa.

Bir şana, bir bafta, bir də bir cığa,
Bu üçü bir olsa, teldə gizlənər.

O necə quş idi qayada səkər,
Qaynağı neştərdir, qanımı tökər,
Bir noğul, bir nabat, bir də bir şəkər,
Bu üçü bir olsa, dildə gizlənər.

O necə quş idi, anasın əmər,
Havada dövr edər şəms ilə qəmər,
Bir qılinc, bir xəncər, bir də bir kəmər,
Bu üçü bir olsa, beldə gizlənər.

Aladı gözləri, şəhlayi nərgiz,
Sənin tək bir gözəl bulunmaz hərgiz,
Bir bulaq, bir hovuz, bir də ki, kəhriz,
Bu üçü bir olsa, kolda gizlənər.

Xəstə Qasım deyər, ləbi ballı qız,
Bir şirin gövtarlı, üzü xallı qız,
Bir qələm, bir tavat, bir də bir kağız,
Bu üçü bir olsa, əldə gizlənər.

Beşi nə

Beş yaşımdan on beş yaşa yetişdim,
Beşin atdım, beşin tutdum, beşi nə?

Haqq tərəfdən doğru yola yetişdim,
Bəlli oldum mən biyabar beşi nə?

Ömür bənzər dağ başında dumana,
Qəflətcə mən də yetdim ümmana,
On beş şey vacib oldu islama,
Beşi Sulidin, beşi Firudin, beşi nə?

Xəstə Qasım qaldı həyat içində,
Din bir, xuriman şərait içində,
On beş şey də gəldi səlat içində,
Beşi oruc, beşi namaz, beşi nə?

Var

Xiafət mülkünün şahənşahəni,
Üç yüz altmış altı didabanı var.
On iki sultanı, qırx səkkiz xanı,
Dörd nəfər xoş xələt pasibanı var.

Bir dəryadan baxır beş-on beş nəhəng,
Həftədi, həşdi, hər birisi bir irəng.
Beş kaman qurulmuş on yeddi xədəng,
Hər birinin qeyri bir məqamı var.

Bir qəsır görmüşəm Behiştək otaq,
Altı min altı yüz altmış altı tağ.

Otuz eyvanı var yüz on dörd çıraq,
Hər birinin qeyri-bir nişanı var.

Bir qəsır görmüşəm çin gözəlbəsər,
Bir qəsırdə gördüm beş qönçeyi-tər.
On iki yasəməndi, on dörd sənubər,
Yüz iyirmi dörd min xiyabanı var.

Könül həris deyil dünya malına,
Yaşılına, tirməsinə, alına.
Qara xan güvənsin öz mahalına,
Xəstə Qasım kimi qəzəlxanı var.

Qoşma-müstəzad

Dördü bir-biriynən Eylər ixtilat

Bir çarşıda dörd dərvişə uğradım,
Dördü bir-biriynən eylər ixtilat.
Dördünün də dili ayrı, dini bir,
İki də biz, onlarınan şəş cahat.
Əsil kainat.

Bir şəhərin gördüm padşahını,
Qulun, yasovulun, hər dəstgahını.
Üç yüz altmış altı xoş süpahını,
Onlar bir kişidən istədi sursat,
Xoş çəkər səffat.

Altı, səkkiz, doqquz idi binası,
Otuz cəlalı var, bəyaz sinəsi.
Altı min altı yüz məddü mənası,
Ərəb idi, əcəm idi, türkü tat.
Bir ismə fəryad.

Altıdan qırxatan sərgərdan idi,
İki yüz otuzda özün tanıdı;

Altı min altı yüz pasiban idi,
Kimi yahu çəkər, kimi əssalat,
Kim edər fəryad.

İki dərya xoş görünmür gözünə,
İki qırx, dörd gəlməz ərin dizinə;
Xəstə Qasım, bu şeirinə, sözünə,
Qazı, molla, müctəhidlər qaldı mat
Tapmadı kəlmat.

Qoşma-deyişmələr

I

Ləzgi Əhmədlə Xəstə Qasımın birinci deyişməsi

Ləzgi Əhməd:

Səndən xəbər alım, ay Dədə Qasım,
O nədir ki, dürlü-dürlü halı var?
Nədən xəlq olundu ərşin arğacı?
O nədir ki, toxunmamış xalı var?

Xəst Qasım:

Sənə cavab verim, ay Ləzgi Əhməd,
Bahardır ki, dürlü-dürlü halı var.
Nurdan xəlq olundu ərşin arğacı,
O buluddur, toxunmamış xalı var.

Ləzgi Əhməd:

O nədir ki, dayanıbdır dayaqsız?
O nədir ki, boyanıbdır boyaqsız?

O nədir ki, doğar əlsiz-ayaqsız?
Üç ay keçər, ayağı var, əli var?

Xəstə Qasım:

Göy bir çadır, dayanıbdır dayaqsız,
Ayla gündür, boyanıbdır boyaqsız,
Qurbağadır doğar, əlsiz-ayaqsız,
Üç ay keçər, ayağı var, əli var.

Ləzgi Əhməd:

Ləzgi Əhməd deyər, gələr dalalar,
Nə qumaşdır, satan olmaz alalar?
O nədir ki, dimdiyindən balalar?
O nədir ki, qanadında xalı var?

Xəstə Qasım:

Xəstə Qasım deyər, yaşdır dalalar,
O ağıldır, satan olmaz alalar.
O buğdadır, dimdiyindən balalar,
Kəpənəkdir qanadında xalı var.

II *deyişmə*

Ləzgi Əhməd:

Səndən xəbər alım, ay Dədə Qasım,
O nədir ki, bu dünyanı gəzər hey?
Nə kağızdır, mürəkkəbsiz yazılar?
Nə qələmdir, bu dəftəri yazar hey?

Xəstə Qasım:

Al, cavabın deyim, ay Ləzgi Əhməd,
Aydır, gündür, bu dünyanı gəzər hey!
Könül kağız, mürəkkəbsiz yazılar,
Dil qələmdir, bu dəftəri yazar hey!

Ləzgi Əhməd:

O nədir ki, heç gəlmədi imana?
O kimdir ki, heç düşmədi gümana?
O kimdir ki, qəsd elədi insana?
O kimdir ki, oldu candan bezar hey?

Xəstə Qasım:

O şeytandır, heç gəlmədi imana,
O münkirdir, heç düşmədi gümana,

Əzrayildir, qəsd elədi insana,
Əyyubdur ki, oldu candan bezar hey!

Ləzgi Əhməd:

O nədir ki, silinməzdir qarası?
O nədir ki, heç tapılmaz çarası?
Nə qədərdir yerlə göyün arası?
Ləzgi Əhməd bu dəftəri yazar, hey!

Xəstə Qasım:

O ürəkdir, silinməzdir qarası,
O ömürdür, heç tapılmaz çarası,
Yüz doxsan min ildir, yerlə göyün arası,
Xəstə Qasım, o dəftəri pozar hey!

III deyişmə

Ləzgi Əhməd:

Səndən xəbər alım, ay Dədə Qasım,
Kim xəta eylədi, qaldı üstə suç?
Kim kimə buyurub, kimdən gətirdi?
Neçə yaşındaydı qurban gələn qoç?

Xəstə Qasım:

Sənə cavab verim, ay Ləzgi Əhməd,
Qabil xəta etdi, qaldı üstə suç.
Cəbrayıldı İsmayıla gətirdi,
Yetmiş yaşındaydı qurban gələn qoç.

Ləzgi Əhməd:

Nə quşdu, ildə bir yumurta salar?
Onun yumurtası qar üstə qalar?
Hansı ölən zaman, hansı sağalar?
Ona kimlər deyər, dur, buradan uç?

Xəstə Qasım:

Simurq quş ildə bir yumurta salar,
Onun yumurtası qar üstə qalar.
Ana ölən zaman bala sağalar,
Cəbrayıl der: ona, dur, buradan uç.

Ləzgi Əhməd:

Ləzgi Əhməd, heç vəsfindən doymazlar,
O nədir ki, götürərlər qoymazlar?
Kimlərdir ki, məzarı yox, yumazlar?
Bu nə qonhaqondur, bu nə köçhaköç?

Xəstə Qasım:

Xəstə Qasım, heç vəsfindən doymazlar,
O ölüdür, götürərlər, qoymazlar.
Atəşpərəstlərin məzarı yox, yumazlar,
Dünya qonhaqondur, ölüm köçhaköç.

IV deyişmə

Xəstə Qasım:

O kimdir ki, otuzunda cavandı?
On beşində qocalanı uludu?
O nədir ki, dili ayrı, sözü bir?
O hansı dəryadı içi doludu?

Ləzgi Əhməd:

O aydı ki, otuzunda cavandı,
On beşində qocalanı uludu.
O qələmdi, dili ayrı, sözü bir,
Elm dəryası hər dəryadan doludu.

Xəstə Qasım:

O nədir ki, qışda dağlar bürünür?
O nədir ki, əl dəyməmiş hörülür?
O nədir ki, insana fərz verilir?
O nədir ki, o da onun gülüdü?

Ləzgi Əhməd:

O qardır ki, qışda dağlar bürünür,
O könüldür, məhəbbətlə hörülür,
Ölümdü ki, insana fərz verilir,
O ilqardı, iman onun gülüdü.

Xəstə Qasım:

O nədir ki, haqq yanında nahaqdı?
O nədir ki, yerə, göyə dayaqdı?
O kimdir ki, yatmayıbdı oyaqdı?
Xəstə Qasım hər elmdən halıdı?

Ləzgi Əhməd:

Böhtan sözdü, haqq yolunda nahaqdı,
Haqq nəzəri yerə, göyə dayaqdı.
Haqq özüdü yatmayıbdı, oyaqdı,
Bu sirlərdən Ləzgi Əhməd halıdı.

Xəstə Qasım:

Mən qurbanam qaşı, gözü qaraya,
Təbibimsən, dərman eylə yaraya,

Bir səhrada meyid düşsə araya,
Mollası olmasa, nə demək gərək?

Ləzgi Əhməd:

Bismillahi mən yanımcə götürürəm,
Yüz zikirnən özüm ona yetirürəm,
Mollası yox, təəminnən götürürəm,
Tapşırıb haqqına qayıtmaq gərək.

Xəstə Qasım:

Bəlkə səğiri var, nə demək olar?
Onun əməyini nə yemək olar?
Məhşər günü ona nə kömək olar?
Kim onun havadarı, bilmək gərək?

Ləzgi Əhməd:

Səğiri olana tutarlar qəyyum,
Çörəyini halal eylər o alim,
Məhşərin günündə onlara lazım,
Axır kömək verən şahmərdan gərək.

Xəstə Qasım:

Xəstə Qasım deyər, kimdi qaytardı,
Onda kim saxladı din Məhəmmədi?

Kim söylədi müsəlmanlıq şərtini?
Müsəlman olanda nə demək gərək.

Ləzgi Əhməd:

Ləzgi Əhmədəm mən, haqdan keçməyəm,
Dediyin sözləri başa düşməyəm,
Gər bilsəm də o sirləri açmaram,
Müsəlman olanda nə demək gərək.

TƏCNİSLƏR

Həmayıl oldu

Yatmışdım üstümə gəldi bir pəri,
Yenə yar sevdası həmayıl oldu.
Dərdi-qəmin cana əsər elədi,
Qolların boynuma həmayıl oldu.

Təbib görsün yaralarım, sinəm aç.
Öz əlinlə bu düyünüm, Sənəm, aç.
Demiş idin, hər gün verrəm sənə maç,
Günüm aya döndü, həm ay il oldu.

Vardım dost kuyinə, səg sana durdu,
Dərdim tək bir ikən, səksənə durdu.
Dost bizi görəntək səksənə durdu,
Gözəllər qəflətən həm ayıl oldu.

Seyrana duruban ağladı gəldi,
Gülməyə gəlməzdi, ağlada gəldi.
Xeyrin, şərin bilib ağla da gəldi,
Yarım cahil ikən, həm ayıl oldu.

Qara bağrım o gözəllər içində,
Əyilən sən, o gözəllər içində.

Xəstə Qasım o gözəllər içində,
Könlüm bir gözələ ha mayıl oldu.

Sənəm al

Lal olur bülbüllər sovulanda gül,
Lalə libas geyinmisən, Sənəm, al!
Ləblərindir mənə abı-səlsəbil,
“La” demərəm, bir canım var, Sənəm al!

Lazım olur yoxsul üçün bircə mal,
Leyli isən göstər, Məcnuna camal.
Laf eyləmə, var, Saqıdən bir cam al,
Leysan seçmiş məni eylər sənə mal.

Qasım, sən dur məclisində sini sal,
Oxu dərsi, lami, mimdən sini sal.
Bir o günü var, yadına sini sal,
Laşərikdən yoldaş olmaz, Sənəm, al!

Yayı nur

Bir gözəlin camalına mayılam,
Nə müddətdir, gözəl məndən yayınur.
Mən qurbanam ağ üzündə o xala,
Zənəxdanın şöləgahı yayı nur.

Xəstə könüm yar bəsləmiş, həmdərdir,
Dərd bilməzə demək olmaz həm dərdi.
Bir igidin yaxşı olsa həmdərdir,
Qışı nurdur, yazı nurdur, yayı nur.

Xəstə Qasım bu ləzgini yaratar,
Çətin gündə çətin səni yar atar.
Üz çevirsə, müjgan oxun yar atar,
Əli nurdur, oxu nurdur, yayı nur.

Yayılan məni

Payız dərdim, qış möhnətim, yaz qənim,
Hicran tapdaq etdi yayılan⁷ məni.
Götür qələm, sərxəttimi yaz mənim,
Qoyma dərgahından yayılan⁸ məni.

Hüsn içində yar almısan, yar alım,
Soruşmadın, halın nədir yar alım.
Gəncin üstən götürməyəm yar əlim,
Ya əqrəb dişləyə, ya ilan məni.

⁷ Yayılan – yay fəslı.

⁸ Dərgahından yayınmağa qoyma.

Məhrum olmaz, şəcər qucub nar əmən,
Sənsiz getməm, behiştə mən, narə mən.
Təcüb qaldım, qoynundakı narə mən,
Niyə atar sərxoş, yay ilan məni?

Xəstə Qasım gördü, əmanə gəldi,
Qəvvaslar dürr üçün əmanə gəldi.
Sinəm ox zərbindən əmanə gəldi,
Dəxi nə tapdarsan yayılan məni.

Çaphaçap

Bu gün iki sultan bir taxta çıxmış,
Ox atarlar bir-birinə çaphaçap.
Nazlı dilbər mənə sitəm eylədi,
Könlümün şəhrinə saldı çaphaçap.

Ağlaram didəmdəm yaş, irin gələr,
Əmərəm ləbindən ya şirin gələr.
Deyərlər, qəsindən ya Şirin gələr,
Fərhad kimi vur dağları çaphaçap.

Xəstə qasım deyər, yar dada⁹ gəlsin,
Eşqin atəşindən yar dada¹⁰ gəlsin.

⁹ Həsərət onu zara gətirsin.

¹⁰ Həzz almağa gəlsin.

Bir namə göndərim yar dada¹¹ gəlsin,
Qurban ollam sənə, qasid, çaphaçap.

Ahular məni

Gecə-gündüz aqlaram mən dərində,
Qocaltdı nalalar, ahular¹² məni.
Ya rəbbim, bu dərdü-nalam eşidib,
Gəlibdir qapında ahular¹³ məni.

Həkkak istər həkk etməyə qaimdir,
Həqiqətin qapısında qaimdir.
Çox yaxşıdır öz dinində qaimdir,
Cahil müsəlmanlar ahular¹⁴ məni.

Xəstə Qasım, kim yaraşır əğyara,
Bayqunu gör, məskən salmış ağ yara.
Bilmənəm ki, neyləmişdim əğyara,
Yatar, durar hər dəm ahular¹⁵ məni.

¹¹ Köməyə gəlsin.

¹² ahular-ah-uflar mənasında.

¹³ ahular- çağırar.

¹⁴ ahular- a huylar, lağa qoyar.

¹⁵ ahular- a huylar, lağa qoyar.

Bilər

Oyandı sünbüllər, səcər gətədi bar,
Orda min bəşər var, yeddi sin bilər.
Bu yazan ustanın nə xoş xətti var,
Yazıbdı mim üstə, yeddi sin bilər.

Sevdicəyim övliyalar vəlidi,
Sərrafın dəstində dürdü, ləl idi.
Mənim fikrim-zikrim gözəl Əlidi,
Ər odur ki, mehdin yeddi sin bilər.

Mən Xəstə Qasımam yeddi sin billəm,
Bir aya oxuram, yeddi sin billəm.
Bir qafı oxuyaram, yeddi sin billəm,
Söz odur yeddinin yeddi sin bilər.

Cığalı təcnislər

Görüncə

Gözəllər gözəli, şahı-gülbədən,
Didəm ağlar, məh camalın görüncə.¹⁶
Aşiq deyər: görüncə,
Siyah telin hörüncə,
Get bir mərdə qul ol sən,
Namərd üzün görüncə.
Mina gərdən, büllur buxaq, diş inci,
Çəkilibdir hilal qaşlar görüncə.¹⁷

Kim yetikdir həqiqətin evinə,
Həqiqətin, mərifətin evinə,
Aşiq deyər: evinə,
Xanəsinə, evinə,
Yağıb qəmlər yağışı,
Viran könlüm evinə.
Dolanmayın heç namərdin evinə,
Gözü çıxar bir qonağı görüncə.

¹⁶ Görən kimi.

¹⁷ Gör incə mənasında işlədilmişdir.

Kim cahanda aşiq oldu a vara,
Dolandı dünyanı qaldı avara,
Aşiq deyər: avara,
Məcnun gəzər avara,
Uyma namərd felinə,
Səni qoyar avara.
Xəstə Qasım, nə gəzirsən avara,
Ölüm yeydir bu günləri görüncə.

Üzhaüz

Həqiqət bəhrində qəvvasam deyən,
Qəvvas isən, gir dəryaya üz ha üz.
Aşiq deyər: üz ha üz,
Sonam, göldə üz ha üz,
Qarı düşmən dost olmaz,
Yalvarasan üz ha üz.
Bir mərd ilə ilqarını vur başa,
Namərd ilə kəs ülfəti üz ha üz.

Parçalandı gənim qaldı dərində,
Qərq oldu ümməna, qaldı dərində.
Aşiq deyər: dərində,
Dayazında, dərində,
Sidqi, qəlbi düz olan,
Hərgiz qalmaz dərində.

Qismət olsa o mövlanın dərində,
Üz döşəyək, səcdə qılaq üz ha üz.

Xəstə Qasım cananına can deyə,
Can danışa, can eşidə, can deyə.
Aşığı deyər: can deyə,
Vəfalıya can deyə,
Görmədim hərəcayılar,
Cananına can deyə.
Yox vəfalım, can deyənə can deyə,
Bivəfasan çək əlini, üz ha üz.

Ay Hayıf-Hayıf

Səhər tezdən əzmi-gülşən elədim,
Qəm məni çulğadı, ay hayıf-hayıf!
Aşığı deyər: ay hayıf,
Kimlər oldu ay hayıf,
Səninlə mən sevişdim,
Ayrı düşdüm, ay hayıf!
Bağban oldum, bağ bəslədim cıfayda,
Dərmədim gülünü, ay hayıf-hayıf!

Sərrafın dəstində nə danə gördüm,
Mürğü dəhanında nə danə gördüm,
Aşığı, nə danə gördüm,
Xalın nə danə gördüm,
Tülək tərlan tuş oldu,
Axır nadanə gördüm.
Gövhəri verdilər nadanə gördüm,
Bilmədi qiymətin, ay hayıf-hayıf!

Oxudum dərşimi, çıxdım yasinə,
İgid olan ixlas bağlar yasına.
Aşığı deyər: yasına,
Namərd boynun yasına,
Nanəcibə söz demə,
Ya inciyyə, ya sına.
Qasım ölər, dostlar gələr yasına,
Eşidənlər deyər: ay hayıf-hayıf!

GƏRAYLILAR

Düşdü

Ay həzarat, ay camaat,
Dağa qar düşdü, qar düşdü.
Özüm qaldım qürbət eldə,
Yada yar düşdü, yar düşdü.

Gedin deyin anasına,
Sığal versin sonasına.
Yar, sinənin arasına,
Bir cüt nar düşdü, nar düşdü.

Xəstə Qasımı qəm basdı,
Yar bizi zülfündən asdı.
Şeyda bülbül güldən küsdü,
Gülə xar düşdü, xar düşdü.

Eylərsən

Gözəl, səndə nə qaydadı,
Gedəni yoldan eylərsən.
Salarsan eşqin oduna,
Ulusdan, eldən eylərsən.

Mən ha billəm sən əttarsan,
Qənd ilə noğul satarsan.
Dəryalara tor atarsan,
Sonanı göldən eylərsən.

Gözəl, nə bildin halımı,
Əyibsən qəddü-dalımı.
Mən Qasıma bu zülümü,
Kim eylərdi, sən eylərsən.

Başına dolandığım

Yaxşı olar qohum-qardaş,
El başına dolandığım.
Harda görsən yara yalvar,
Dil, başına dolandığım.

Budur gəldi bahar vaxtı,
Sinəm oldu yarın taxtı.
Soyuldu bülbülün raxtı,
Gül, başına dolandığım.

Qaşların qurar divanı,
Taxtdan salar Süleymanı.

Xəstə Qasımın canını,
Al, başına dolandığım.

Dünya

Gəl bir səndən xəbər alım,
Süleymandan qalan dünya.
Əzəli gül kimi açıb,
Axırında solan dünya.

De görüm nəyə talibsən?
Dərsini kimdən alıbsan?
Neçə min yol boşalıbsan?
Neçə min yol dolan dünya.

Bu dünya fanidir, fani,
Bu dünyada qalan hamı?
Davud oğlu Süleymanı,
Öz taxtından salan dünya.

Xəstə Qasım qalıb naçar,
Bu sirri bəs kimlər açar?
Gələn qonar, qonan köçər,
Hey salarsan talan dünya.

Yoxdur

Ay qəsrdə duran gözəl,
Niyə təksən, elin yoxdur?
Niyə pozğundu tellərin,
Əl şanada, telin yoxdur?

Mən gəlirdim dağdan-daşdan,
Sinəm yanır qəm-ataşdan.
Ayrılmasın yaşıl başdan,
Tək sonasan, gölün yoxdur?

Gəl dərdin Qasıma söylə,
Bağrımın başını teylə.
Qonağa xoş gəldin eylə,
Yoxsa, lalsan, dilin yoxdur?

Çıxarır

İsfahanda bir dəllək var,
Baş qırxanda zol çıxarır.
Ətindən az-az götürür,
Dərisini bol çıxarır.

Ayağını qoyur qoşa,
Ülgücünü çəkir daşa.

Zərbi elə gəlir başa,
Tikmədaşa yol çıxarır.

Bir fitəsi vardır bezdən,
Durub gəlir səhər tezdən.
Yarı haqqın alıb bizdən,
Yenə acı dil çıxarır.

Ülgücünü çapışdırır,
Suyu tastan qapışdırır.
Kəsir pambıq yapışdırır,
Başımızdan kol çıxarır.

Bu usta necə ustadı?
Həmişə gözü tasdadı.
Xəstə Qasım can üstədi,
Elə bilir pul çıxarır.

Kimi

Nə baxırsan daldalarda,
Mənə biganələr kimi.
Durum dolanım başına,
Şama pərvanələr kimi.

Bağbanlar bəslər meyini,
Dönsün seyraqub löyünü.
Yıxıbsan könlüm öyünü,
Top dəymiş qalalar kimi.

Gəl gedək Çinə, Maçına,
Qurbanam zülfün ucuna,
Al məni qoynun içinə,
İstəkli balalar kimi.

Dost qapısında dustağam,
Tellərinə çox müštağam.
Yar əlindən düyün, dağam,
Dağdakı lalələr kimi.

Xəstə Qasım Tikmədaşlı,
Könül qəmli, gözü yaşlı,
Göldən uçdu yaşıl başlı,
Silkindi sonalar kimi.

Eylərlər

Bu zamanda, ilqar handa,
Aşnaları yad eylərlər.
Yeyərlər nanü-nəməki,
Beş gündə bərbad eylərlər.

Yaram sızlar, təbib naşı,
Didəmdən axıdır yaşı.
Yar yolunda verrəm başı,
Bils m ki, imdad eylərlər.

Mənim yarım fitnə qaşı,
Cig rim tüğyan ataşı,
Dostu qoyub gözü yaşı,
D şm nl rin şad eylərlər.

Məcnun kimi divan ni,
Ş m yandırır p rvan ni,
Xəstə Qasım biçar ni,
 ld r b n ad eylərlər.

Gördüm

İki  brun arasında,
Altı “qaf”, yeddi “lam” gördüm.
“Lam”ı “qaf”ın mərkəzində,
Otuz c zvv  quran gördüm.

Yüz min xandı, yüz min yav r,
M nt zir m a ılmaz d r.
Əl  l  st  min peyğəmbər,
Üç yüz altmış  nam gördüm.

Sevdim caharıda məsumu,
Haqq bağlasın xilasımı,
Bu yazıq Xəstə Qasımı,
Mən bir kəmtər qulam gördüm.

Kimdi

Ay ağalar, ay qazılar,
Göy çadırda duran kimdi?
Haqqa mizan tərəzini,
Yol isratı quran kimdi?

Məna qılın qul kafəni,
Hardadı dörd mələyin mənanı?
Dəryanın üstə kotanı,
Pələng qoşub sürən kimdi?

Xəstə Qasım bir deyilsən,
Sən insana sir deyilsən.
Hər sirləri bilən deyilsən,
Sirri səndən soran kimdi?

DİVANILƏR

Bax

İnsan oğlu qafil olma, aç gözün qəbristanə bax!
Üz çevir haqqın yoluna, haqq ilə divanə bax.
Bu dünya dediyin boş müsafirxanədir,
Hər gələn köçər, hər gedən mehmanə bax.

Gözləyin halal-haramı, şeytandan uzaq olaq,
Yandırın xilas fənarın, behiştin bağın bulaq.
Satın bu dünya malını axirətdən mülk alağ,
Süleymana qalmayan dünya qalmaz heç insana, bax.

Göydən bir balıq endi, itirmədi sayını,
Hər gədələr sultan oldu, tapdı öz tayını.
Qarışqalar aslan oldu, sökdü himin layını,
Xəstə Qasım qıl tamaşa, boş qalan meydana bax.

Mənim

Adəmdən xatəmə, natiqi Quran mənim,
Din mənim, məssəb mənim, yol mənim, ərkan mənim,
Bağ mənim, bağban mənim, kövsəri-rizvan mənim,
Gül mənim, bülbül mənim, sünbülü-reyhan mənim,
Yerdə insan, göydə qılman, ərşdə aslan mənim.

Yeddi eyvan, səkkiz seyvan, qırx sütunun bir ləngəri,
Yeddi molla, yeddi dərviş, yeddi pust, yeddi dəri,
Yeddi min qırxdan irəli, səkkiz yüz dörddən bəri,
Bu mənanı isbat edənin sərində əsər gəli,
Pir mənim, ustad mənim, yol mənim, ərkan mənim.

Abı-ataş, xaki-baddan yaratdı sübhan bizi,
Altmış altının yanında isbat qıldı üç yüzü,
Dörd mini arxa bağladı, dəryada qırx dörd dənizi,
Altmış üçün mən biriyəm, yetmişin qırx səkkizi,
Beş içində altı Məkkə, səkkiz yüz fərman mənim.

Xəstə Qasım Tikmədaşlı sahibi cümlə xata,
Ümidim var, Taci-mehracda bilirəm ki, eylər əta,
Açılar dəftər, görünər məhşər, bir şahsuvar illa fata,
Bir əzmi qaf günahım olsa əfv olunar rəhman mənim.

Ümmanı var

İnsan oğlu yalan demə, yalan da var,
Üzümə aydın görünmə, çiskinli duman da var.
Özünü dərya sayma, eylərəm ada səni,
Dəryaları zəbt eyləyəm, dəryayi ümman da var.

Hər kəs mətləb istəsə, mətləb verən müəllimdir,
Oxuyub elmə çatanın, həmişə könlü zəlildir.
Əlinə çərəkə alan, adını qoyur alimdir,
Çərəkə açar olmaz, oxuyub qanan da var.

Kim haça çaldı, dərya neçə bölündü,
Kim süpürgə çəkdi, göyün üzü silindi.
Adəmdən, xatəmə keçən neçə min ildi,
Zülmənən bərbad eyləyib, Xeybəri alan da var.

Xəstə Qasım çağırır, qul eyləyən bərbəri,
Özü bir, adı min bir, lam şəriki qoş şiri.
Yüz uruzbanda, qılınc çaldı, iki böldü Əntəri,
Bu hünərnən, bu qeyrətnən, Qəşəm Şəm
ağam da var.

Mən

Səyyad oldum, səhra gəzdim,
Tor qurdum tərlanda mən.
Keçdi qışım, gəldi yazım,
Dönmüşəm gülşana mən.
Lovğalanıb öz-özünə,
Öymə kəndini qarşımda,
Əgər düşsən qərq olarsan,
Bənzərəm ümmana mən...

Sözlərinə cavab verrəm,
Mat qalarsan bu işə,
Şahmar kimi elə vurram,
Yanıb bədənin şişə,
Çətindir ki, sar havada,
Tərlandı üstə yürüşə,

Əzəлиндən qul olmuşam,
Ol şahi mərdanə mən.

Xəstə Qasım Tikmədaşlı,
Bir tükənməz bazaram.
Nə müddətdir Məcnun kimi,
Səhraları gəzərəm.
Ustadlardan dərs almışam,
Nə istəsən yazaram.
Müşkülləri həll etməkdə,
Tay gəlləm Loğmana mən.

Yavaş-yavaş

Dəli könlüm xəyal etmə, gəlirəm yavaş-yavaş,
Cismim hicranın bölürəm yavaş-yavaş.
Hər nə var səndən keçər, elə bil candan keçər,
Sən etdiyin xəyalları, bilirəm yavaş-yavaş.

İnsan oğlu sən də gələcəyindən baş-ayaq,
Necə oldu dəryadan qalmadı baci-xərac.
Yüz il əmək çəksən bütün hamısı daş-qalaq,
Axrın beş arşın ağdı, bükərlər yavaş-yavaş.

Əzrayıl başda oturub, əcəl ayaqdan gələr,
O xudam əmr eləsə, fərman bayaqdan gələr.

Hər nə var haqdan gələr, görmə kimsədən
gələr,
Yetmiş iki damarını çəkərlər yavaş-yavaş.

Qərib oğlu Aşıq Qasım, necə gəldin azara?
Min bir loğman təbib gəlsə, dərman olmaz
yarama.

Ciyərimdən olmuşam hamısı gedir məzara,
Uçubdur könlüm evi, gedirəm yavaş-yavaş.

XƏSTƏ QASIMIN “DAĞISTAN SƏFƏRİ”

Aşıq Yunis:

- Bu gün mənim əziz qonağım hörmətli professor Sədnik müəllimdir. Xoş gəlmisiniz. Mən Hüseynov Yunis Oruc oğlu Şəmkir bölgəsinin Muxtariyə kəndində anadan olmuşam. Özüm orta məktəbi bitirmişəm, orta təhsilliyəm.

Sədnik müəllim dedi:

- Neçənci ildə anadan olmusunuz?

Yunis:

- Mən 1933-cü il iyul ayının 4-də anadan olmuşam. Bu sazı ilk dəfə 1949-cu ildən çalmışam.

Sədnik müəllim:

- Ustadın kim olub?

Yunis:

- Mən 1950-ci ildən şair-aşıq Həsən Pərvanənin şəyirdi olmuşam. Dərsimi ondan alıb, ona qulluq etmişəm. Sənətkarlar da təsdiq edir ki, “Xəstə Qasım” dastanını heç kəs onun qədər yaxşı bilməmişdi. “Xəstə Qasım” dastanını mən də ustadım Həsən Pərvanədən götürmüşəm. Məlumdur ki, ustadlar məclisi açanda əsl ustad bir ustadnamə deməlidir. Mənim ustadım Həsən Pərvanə yazır:

Dünya qurulandan yarandı insan,
Hərə bir peşənin sənətkarıdır.
Kimi çiy qalıbdı mənqurə dəyməz,
Kimi yer üzünün simuzəridir.

Xəstə Qasım əlifbeydən danışır,
Dörd kitabda elə reydən danışır,
Şairdir o, yerdən-göydən danışır,
Cəm şəhərlər onun yadigarıdır.

Abbasla Qurbani kamil ustaddı,
Kərəmin nağılı bir hekəyətdi,
Vaqifin sözləri dildə hasantdı,
Tüfə gözəllərin xiridarıdır.

Səd qurdu dünyada Aşiq Ələsgər,
Sərasər sinəsi olubdu dəftər,
Gövhərdən gətirib dediyi sözlər,
Xeybərin qalası, söz havasıdır.

Şəmkiqli Hüseyinin nanı da aşkar,
Dünyada alimlək dərrakəsi var.
Çillədən qeyd olubdu pəriqar,
Gəlib-gedənlərin xiridarıdır.

Bir neçə şairi seçirdim sannan,
Dərsini yoxladım düz imtahannan,

Bir az da oxudum Növrəs İmandan,
Gördüm şairlərin nur didarındır.

Fələk yığdı düyün-dağ sinəm üstü,
Ayrıldı poladdan sağ sinəm üstü,
Pərvanə Həsənəm ağ sinəm üstü,
Qəm alıb, satmaqdan haqq bazarındır.

Xəstə Qasım İranın Tikmədaş kəndindəndir. Xəstə Qasıma vergi verilir və o yazıb-yaratmağa başlayır. Təbrizdə Müştəhid deyir ki, Tikmədaşda belə bir adam əmələ gəlib, oxumamış-yazmamış kəbin kəsir. Ona görə Təbrizdə əli sazlı kimi tapsanız məscidə gətirin.

Qabaqlar belə bir adət olub. Mahalın ya yaxşı bir şairi, ya yaxşı bir atı, ya da yaxşı pəhləvanı olardı. Həmin mahalın şairi, atı və ya pəhləvanı qalib gələrdisə, o mahal vergini verməzdi. Beləcə Ləzgi Əhməd Dağıstanın Yeddipara kəndinə yiyələnmişdi. Nə qədər aşıq aparırlarsa ona cavab verə bilmirlər. Allahverdixan şahın yeddinci vəziri idi. Bir gün o, şahla söhbət edərkən ona deyir:

- İşdi mən gedib Dağıstandan Yeddipara kəndi alıb gətirsəm, mənim ənamım nə olacaq? Şah deyir:

- Sən birinci vəzirliyə keçərsən. İndi Xəlifə qoşunundan altı nəfər və sən Allahverdixan Tikmədaşa gedin.

Sədnik müəllim deyir:

- Sizcə bu şah Abbasdı, yoxsa Nadir şahdı?

Yunis deyir:

- Şah Abbasdı.

Vəzir Allaverdixan və xəlifə qoşunlarından seçilən adamlar gəlir və görürlər ki, Xəstə Qasım öz bağlarında su sulayır. Ona deyirlər:

- Salam oğlum, bura Tikmədaşdımı?

Deyir:

- Bəli.

Deyirlər:

- Burada Qasım olur, onu tanıyırsanmı?

Deyir:

- Tanımənəm.

- Oğul bilirsənmi bu kənddə yaşadığımı?

Deyir:

- Bilmənəm.

- Bəlkə görmüş olasan?

Deyir:

- Görmənəm - deyəndə, vəzir Allaverdixan deyir ki:

- Uşaqdan niyə söz soruşursan? Gəl gedək.

Onlar atları minib gedəndə Qasım başa düşür ki, bunun dalınca gedirlər. Kəsə yol ilə özünü atasına çatdırır. Gələndə görür ki, atasının üstünü kəsiblər ki, oğlunu bizə ver. Oğlunu görən kişi onlara dedi:

- Qardaş, bu mənim oğlumdu, budur gəldi.

Onlar deyir:

- Bizə yalan danışma.

Kənarda dayanan alicənab adamlar deyir ki, düzdür bu onun oğludur. Onda onlar oğlana deyirlər:

- A bala biz səndən bir kəlmə söz soruşduq. Sən bizə nə cavab verdin?

Dedi:

- Mən sizə düz cavab verdim, siz başa düşmədiniz. Siz dediniz:

- Qasım adlı burda adam varmı?

Dedim:

- Tanı mənəm. Siz başa düşmədiniz.

Dediniz:

- Bu kəndə yaşayır, görməmişən?

Dedim:

- Gör mənəm.

Dediniz:

- Oğul, bəlkə biləsən bu kənddə yaşayır?

Dedim:

- Bil mənəm.

Bunlar görür ki, bu çox ağıllı oğlandır. Deyirlər ki, oğul, şahın əmri var, bizimlə Dağıstana getməlisən. Qasım fikirləşdi, istədi getməyə. Kağızı çıxardanda gördü ki, şahın əmridi, getməlidir.

Dedi:

- Onda gəlin belə edək. Burda - kənddə molla var gedək onun yanına. Əgər uğurum yaxşı gəlsə gedərik, gəlməsə getmərik.

Dedilər:

- Niyə getmirsən?

Dedi:

- Cavan oğlanam. Toyum əldədi, toy eliyəcəm.

Dedilər:

- Ta yaxşı toyunda şah, vəzir iştirak edər.

Qasım dedi:

-Yox, mən elat adamıyam. Mənim şahlıq stolum yoxdur.

Xəstə Qasımın anası əlaltdan mollaya bir ənam göndərir ki, oğlunun yolu yaxşı gəlsə də, pis desin.

Beləcə onlar hazırlaşdı mollanın yanına gedirlər. Qasım deyir:

-A molla, bir kitab aç. Mən səfərə gedirəm gör bu səfər uğurludurmu, gedim, yoxsa yox? Molla kitabı açanda görür ki, yaxşı gəlib.

Dedi:

- Yox, yaxşı gəlmədi.

Qasım dedi:

- Molla, bir də bax.

Molla:

- Oğlan dolaşıqdı, - deyəndə Qasım üzünü mollaya tutub deyir:

- Molla, səninlə mənim aramda üç metr məsafə var. İcazə ver ordakı ayələri mən sənə deyim. Qasım götürüb “Baş Sarıtel” havası üstündə oxuyub deyir:

Bu gün bir molla görmüşəm,
Kəlamullah əlindədi.
Oxur quranı əzbərdən,
Kəlmeyi yusəbbeh dilindədi.

Molla Qasımın üzünə baxdı və dedi:

- Oğul bir səfdi olub, gərək bağışlayasan.

Aldı Qasım:

Güzarım vətənə düşdü,
Saqi can verdi, xalq içdi.
Gəldi yüz min karvan keçdi,
Əsədullah dilindədi.

Qasım sonra öz-özünə təsəlli verib, dedi ki, a kişi, çıx get yolunla, mollalıq sənin nə işin var axı?

Qıl namazın zikrin eylə,
Bir Allahın şükrün eylə.
Qasım, getmək fikrin eylə,
Gəlmək Allah əlindədi.

Bunlar atları minib gedəndə Qasımın anası oğlunun nişanlısına xəbər göndərir ki, Qasım gedir. Deyir bəlkə, qızı görə getməyə. Qasımgil yaxınlaşanda qız bunu duyub ağladı. Nişanlısının ağladığı Qasıma bəlli olurdu. Qasım atları saxlayıb, vəzir Allahverdixana dedi:

- Olarmı?

Vəzir dedi:

- Biz sənin ixtiyarındayıq, sən bizim yox.
Qasım nişanlısını başa salır ki, bir səfərə gedirəm tezliklə qayıdıb gələrəm:

Mən gedirəm sizi kimə tapşırım?
Dam üstündə duran, sona kəkliklər.
Al-yaşıl geyinib tirmə bağlarsız,
Nə giribsiz dondan-dona, kəkliklər!

Deyəndə nişanlısı Kəklik ağladı. Qasım dedi:

Gözəl kəklik dam üstündə səs eylər,
Qaqqıldeşar bir-biriylə bəhs eylər.
Bilmirəm toy eylər, yoxsa yas eylər,
Caynağınız batıb qana, kəkliklər!

Qasım bir az düşünüb deyir:

Kəkliyin oylağı qayalar başı,
Qaqqıl daşıb tapar yoldaş yoldaşı,
Bərəsi bərk olsa, ovçusu naşı,
Düz çıxarlar asimana kəkliklər!

Qasım nişanlısına deyir:

- Dağıstana gedirəm, Allah qoysa qayıdaram.

Nə dərdiniz varsa, gəlin söyləyin,
Şirin namə yazın, bəyan eyləyin,
Siz Xəstə Qasımı halal eyləyin,
Çünki gedir Dağıstana, kəkliklər.

“Kəklik” şeiri Xəstə Qasımın dastanında yeganə gözəlləməsidir. Bundan sonra gözəlləmə ola bilməz.

Nəhayət, razılaşıb yola düşürlər. Axşamçağı bir kəndə yaxınlaşırlar. Onlar Qasıma deyir:

- Qasım, aşıqsan, el aşığısan, get bu kənddən bir ev tap, bu gecə qonaq olaq. Qasım atı minib gedir. Birinci qapını döyüb deyir ki, qonağam. Ev sahibi çıxıb deyir:

- Qonağa da qurban olum, Allahına da. Özünə yer olacaq, atına yox.

Qasım ikinci qapını döyür. Ev sahibi çıxıb deyir:

- Qonağa da qurban olum, Allahına da. Atına yer olacaq, özünə yox.

Üçüncü qapını döyür. Ev sahibi çıxıb deyir:

- Oğul, bizdə heç qonaq saxlamırırlar.

Xəstə Qasım qara yeldən qara qayıdır. Vəzir Allahverdixan görür Qasım gəlir, amma qanı qara gəlir. Deyir:

- Nə oldu Qasım?

Qasım cavab verir ki, qonaq saxlamırırlar. Allahverdixan özü gəlib həmin birinci qapını döyür. Ev sahibi çıxır ki, pah vəzir, vəkil və başqa əyanlar gəlib. Heç qonaq adı çəkilmir. Atları yerləşdirirlər, qapı açılır, qonaqlar keçir başa. Süfrə açılır. Bismillah!

Qasım deyir:

- Əlhəmdülillah!

Deyirlər niyə?

Qasım deyir ki;

- Aşıqların adətidir, ev yiyəsinə onun ənamı çalmağı, oxumağıdır, - deyəndə Allahverdixan bunu başa düşür. Vəzir deyir:

- Qasım nə edirsən et, çörəyinə meyl elə.

Qasım sazı köynəkdən çıxarıb deyir:

- İcazə verin bir qatar söz oxuyub, sonra çörəyə əl uzadım.

Gözəllər gözəli, şahı-gülbədən,
Didəm ağlar, məh camalın görünəcə¹,
Aşiq deyər görünəcə,
Siyah zülfün hörünəcə,
Get bir mərdə qul ol sən,
Namərd üzün görünəcə.
Mina gərdən, billur buxaq, diş inci,
Çəkilibdir hilal qaşlar görünəcə².

Ev yiyəsi başa düşür və deyir:

- A kişi, bir çörək ye.

Qasım deyir:

- Xeyr, söz yarımçıq olmaz.

Kim yetikdir, həqiqətin evi nə?

Həqiqətin, mərifətin evinə,

Aşiq deyər evinə,

Xanəsinə, evinə.

Yağıb qəmlər yağışı,

Viran könlüm evinə.

Dolanmayın heç namərdin evinə,

Gözü çıxar bir qonağı görünəcə.

- deyəndə ev yiyəsi yenə dillənmək istəyir.

Qasım aman verməyib deyir:

¹ Görən kimi.

² Gör - incə mənasında işlədilmişdir.

- Xeyr, söz yarımçıq olmaz:

Çoxları cahanda oldu avarə,
Dolandı dünyanı, gəzdi avarə,
Aşiq deyər avarə,
Məcnun gəzər avarə.
Uyma namərd felinə,
Səni qoyar avarə.
Xəstə Qasım nə gəzirsən avarə?
Ölüm yeydi, bu günləri görüncə.

Ev yiyəsi yenə dilləndi ki, aşiq çörəyini ye.

Qasım dedi:

- Sən mənə cavab ver görüm səni, mənə kimlərinin neçəsini yola salıb bu dünya?

- Bilmirəm.

- Onda qulaq as.

Xəstə Qasım sazı götürüb bir hava çalıb oxumağa başladı:

Gəl bir səndən xəbər alım,
Süleymandan qalan dünya!
Əzəlin gəl-gəl eylərdi,
Axırın oldu yalan dünya!

Gəl görüm nəyə talibsən?
Dərsini kimdən alıbsan?

Neçə min yol boşalıbsan,
Neçə min yol dolan dünya!

Sonra ev yiyəsinə işarə edir ki, səni-məni kimiləri də gəldi-gedərdi. Heç kəs bu dünyada dayanan deyil:

Xəstə Qasım qalıb naçar,
Bu sirləri kimlər açar?
Gələn qonar, qonan köçər,
Kimdi səndə qalan dünya?

Beləcə, gecəni burada gecələyirlər. Səhər qalxıb Bərxuş adlı kəndə gəlirlər. Kənd əhalisi onlara deyir ki, burda yalnız keşiş qonaq saxlayır. Qasım soruşur ki, niyə?

Cavab verirlər ki:

- Keşiş 39 aşığı yığıb, 40-cı aşığı da gözləyir ki, gəlsin bunları qırx gün dustaq saxlasın. Allahverdixan düşünür ki, kaş Qasım elə ilişib buralarda qala. Əgər Dağıstana getsə, Yeddipara kəndi alıb ölkənin birinci adamı olacaq.

Keşiş Qasıma deyir:

- Oğul, ya dinini mənə qəbul elədəcəksən, ya da səni qırx gün dustaq saxlayacam.

Qasım fikirləşdi və sazı götürüb “Baş divanı” üstündə oxumağa başladı:

Adəmdən xatəmə, natiqi Quran mənim.
Din mənim, məssəb mənim, yol mənim, ərkan
mənim,
Bağ mənim, bağban mənim, kövsəri-rizvan mənim,
Gül mənim, bülbül mənim, sünbülü-reyhan mənim,
Yerdə insan, göydə qılman, ərşdə aslan mənim.

- deyəndə keşiş deyir:
- Oğul bizə bir şey qalmadı.
Qasım deyir ki:
- Kişi, hələ təzə başlamışam:

Yeddi eyvan, səkkiz seyvan, qırx sütunun bir ləngəri,
Yeddi molla, yeddi dərviş, yeddi ruzdə, yeddi dəli,
Yeddi min qırxdan irəli, səkkiz yüz dörddən bəri,
Bu eynləri kim cəm etsə, başına əsər gəli,
Pir mənim, ustad mənim, yol mənim, ərkan mənim.

- deyəndə keşiş fikirləşir ki, indicə hər şeydən
yapışacaq ki, bunlar da bizimdi.

Adəmi-xatəm, məqami-mülki meydan bizimdi,
Millət, sillət, dəhalət, hökmlü fərman bizimdi,
Hadi bizim, Nadir bizim, Taqi İmam bizimdi,
Dörd çıraq və saflu Quran bizimdi.

Xəstə Qasım Tikmədaşlı, sahibi cümlə xəta,
Ümidim var, Tacı –mehrada bilirəm ki, eylər əta.

Açılar dəftər, görünər məşər, bir şahsuvar illa fata,
Bir əzmi qaf günahım olsa əfv olunar rəhman
mənim.

Xəstə Qasım sözünü bitirər-bitirməz keşiş ona
dedi:

- Sazı yerə qoy.

Bundan sonra keşiş yönünü qıbləyə çevirib
müsəlmanlığı qəbul edir.

Qasım başını qaldıranda göydən asılmış sazları
görür və soruşur:

- Bunlar nədir belə?

- Onların da sahibləri sənin kimi aşıqlardır.

- Onları burax. Səndən ayrı heç nə
istəmirəm.

Qasım 39 aşığı keşişin yanından xilas edir.

Səhər Qasım gil yenidən yola düşürlər. Təbrizə
çatanda yasavul Qasıma deyir:

- Sən gərək məscidə gedəsən.

Bu Müştəhidin əmridir.

Qasım məscidə girəndə görür ki, dörd tə-
rəfdə mollalar oturub, başda isə Müştəhid moizə
deyir.

Qasımı görən Müştəhid soruşur:

- Oğlum, adın nədir?

- Hansı adımı deyirsən?

- Adamın neçə adı olar?

- Mənə Dədə Qasım deyirlər.

- Bəs sonra nə deyirlər?
- Baba Qasım deyirlər.
- Bəs sonra?
- Xəstə Qasım deyirlər.
- Elə mən də Xəstə Qasım eşitmişəm.

Oğul, öz ayağınla gəlib düşmüşsən. Bəs bu adları sənə kim verib?

- Bu adları mənə el-oba verib.
- Nəyə görə “Dədə Qasım” deyirlər.
- Ona görə deyirlər ki, dostum, düşmənim kim olacaq olsun, sözün düzünü deyir, yolun doğrusunu göstərirəm. “Baba Qasım” da ona görə deyirlər ki, köhnə tarixi söhbətləri, tarixi sözləri yerli-yerində xalqa çatdırıram.

Müştehid dedi:

- Oğul, bəs o “Xəstə Qasım” nədir?
- Mənim qıfıləndlərimi, sözlərimi sənə kimi alimlər, üləmələr nə qədər fikir eləyir bir yana çıxarda bilmir, axırda xəstə düşürlər. Ona görə də mənə “Xəstə Qasım” deyirlər.
- Oğul, biz oxumuşuq, görməmişik deyəsən sənə əlin əldədir. O əlin əldə olan ağanı necə görmüşsən, onu bizə deyərsənmi?
- Bunu sazla-sözlə deyərəm.
- Oğul, bura Allahın evidi, saz-söz evi yox.
- Müştehid, sən mənə de görüm qurbanı kəsirik, ətini yeyirik, sümüyünü tullayırıq. Deməli əti halaldı, sümüyü haram?

-Yaxşı, oğul, sazla de, sözlə de, nə ilə deyirsən de o gördüyün ağanı mənə de.

Qasım sazı alır və bir “Dubeyti” ilə deyir:

İki əbrün arasında,
Altı “qaf”, yeddi “lam” gördüm,
Lam qafın mərkəzində,
Sid üz Quran tamam gördüm.

Müştehid deyir:

- Oğul, başa düşmədim.

- Başa salaram. Qulaq as. İki əbrun, yəni qaşın arasında 6 qaf, 7 lamı oxumuşam. Lamı qafın mərkəzində sid üz tamam, 30 cüvvü quran oxumuşam.

Müştehid yenə deyir ki:

- Oğul, gördüyün adamı mənə de.

Qasım:

Güzarım vətənə düşdü,
Saqi can verdi, xalq içdi.
Gəldi yüz min karvan keçdi,
O yolda sübhi şam gördüm.

Müştehid dedi:

- Yenə heç nə başa düşmədim.

Qasım deyir:

- O vaxtlar bir nəfər ağsaqqal kişi küçə ilə gedirmiş. Kişi istəyir ki, yolun bu üzündən o üzünə keçsin, amma görür karvandan yol yoxdu. Bu vaxt Peyğəmbərlərdən hansısa onun yanında görünür və soruşur:

- Ay baba, burda niyə durmusan? Kişi deyir ki, oğul o tərəfə keçəcəm, amma karvan imkan vermir. Görən nə vaxt qurtarar? Oğlan cavab verir ki, bu karvan o vaxt qurtaracaq ki, islam dini ləğv olunsun. Ona görə ki, bu karvan Cənab Əmirin igidliyindən, şücaətindən yazılmış kitablardır, onları daşıyır.

Müştehid başı ilə razılığını bildirir.

Mollalar Müştehidə işarə edərək bildirirlər ki, Qasımdan soruşsun ki, sən özünü onun yanında necə görürdün?

Müştehid Qasıma deyir:

- Oğul, özünü onun yanında necə görürsən?

Qasım cavab verir:

Sevdim şahə dəyməsin,
Haqq bəyənsin xilasımı,
Sidq ilə Xəstə Qasımı,
Mən kəntəri qulam gördüm.

- Mən onun qullarından da aşağı qulam.
Mən onun nəyi ola bilərəm?

Bunu eşidən mollalar bir-birinə dedi, əşi gəlin üç-beş aradan çıxacaq. Qoy Müştəhid elə, “bəli” deyə-deyə dursun.

Müştəhid isə Qasıma deyir:

- Onun igidliyindən, şücaətindən mənə nə deyə bilərsən?

Qasım götürür bir “Qəhrəmanı” havası çalır və deyir:

Qəzəf nak olanda Heydari Kərrar,
Kafərə çəkərdi seyfullahını.
Məgər Cəbrayıl salmasaydı şafərini,
Zülfüqar kəsərdi gavu mahını.

Müştəhid deyir:

- Oğul heç nə başa düşmədim.

Qasım deyir:

- Mən deyərəm nədi. Allah Təala Məhrəb adlı bir pəhləvan yaradır ki, Cənab Əmir ona üstün gəlsin və adı kitaba düşsün. Bir gün İmam Hüseynin güləş günü idi, hər gün bir pəhləvanla güləşirdi. İmam görür ki, bu pəhləvanla bir şey edə bilməyəcək. Buna görə də deyir ki:

- Ya Əbülfəz sən inlədi. Cənab Əmir 22-23 yaşlarında oğlan libasında Məhrəbin qabağına keçdi. Məhrəb dedi ki, qılıncını çək. Cənab Əmir dedi:

- Yox, biz imamətədiyi qəbul eləmişik, Hümətlərin də qurbanıyıq. Əvvəl fürsəti düşməyə veririk.

Məhrəb qılıncını çəkdi və Əmirin alnını yaraladı. Əmirin alnından elə ağır tutdu ki, gözləri qızardı. “Qırmızı göz Əli” ifadəsi də elə o vaxtdan qalıb.

Bu zaman yerdə bir balıq dilə gəlib deyir:

-Ya məni yaradan kişi, sənəin pəhləvanının acığı tutub. Ondan keçən qılınc bizi bərhad edəcək.

Göydən məleykələrə səda gəlir:

- Əlinin qollarından sallaşın belə möhkəm vurmasın.

Əli qılıncı çəkib Məhrəbi vurur. Qılınc Məhrəbdən necə keçirsə heç nə hiss etmir. Məhrəb deyir:

- Mənə neylədin?

Əli deyir:

- Heç bir yerin ağrımadı?

- Bir az alnım ağrıdı.

- Allah sənə lənət eləsin. Sənəin alnın möhür tanımır. Sənəin dilində “La İləha İlləllah” kəlməsi, ürəyində Əli məhəbbəti yoxdur. Həmin sözləri Xəstə Qasım Cənab Əlinin dilindən belə deyir.

O bəndi bağladı, üstündə durdu.

Aya şək edib, günah artırdı.

Şəhadət barmağıyla vurdu, sındırdı,
Xeybərə gətirdi yadullahını.

Müştehid dedi:

- Başa düşmədim.

Qasım izah edir ki, o vaxt bir div olur. O bir gün bir otaqda gücünü sınayırdı. Bu vaxt Cənab Əmir cavan oğlan şəklində qapıdan girib, dedi:

- Ey pəhləvan, icazə ver mən sənənin barmaqlarından bağlıyım, sən onu qır.

Ağ div tərindi ki, a bala çıx eşiyə. Yanındakılar dedi, əşi uşaqdı o neyliyəsidir. Div razılaşıır. Əmir bunun barmaqlarını xurmanın lifiyənən bağlayır və deyir ki, indi qır.

Pəhləvan nə qədər eləyirsə qıra bilmir. Axırınıcı Peyğəmbərimiz dünyaya gələndə gedib ona şikayət eliyir. Deyir mənə bu günə salan sizlərdəndi. Mənə azad et. Məhəmməd Peyğəmbər (ə) yön çevirib deyir:

- Ya Əli, dustağını azad elə. Bu zaman Cənab Əmir həmin donda qapıdan içəri girir. Onu görə Pəhləvan az qalır qaçıb getsin. Əmir deyir ki, qorxma. Sonra xurmanın dənəsi ilə lifi vurub açır.

Söhbətin bu yerində Müştehid Qasıma deyir:

- Oğul, burda bir söz də dedin:

“Ayı mişak edib, günah artırdı”. Bəs o nədir?
Qasım cavab verir:

- Bir Sail Yəhudiyə borcluydu. Onların danışığı olmuşdu. Sənin borcunu səhər gün anasının qoynundan çıxanda verəcəm. Gün anasının qoynundan yenicə çıxanda Yəhudi gəlib qapını kəsir ki, borcunu ver. Yəhudinin bir fikri olur ki, Sailin bir qızı var onu apara. Sail gördü ki, borcunu verə bilmir. Cənab Əliyə üz tutub xahiş edir ki;

- Ya Cənab Əli məni dardan qurtar. Ya köməksizlərin köməyi!.

Cənab Əmir qoca kişi surətində qapıdan içəri girir və soruşur:

- Nə olub?

Sail deyir:

- Danışığımız var.

Cənab Əmir:

- Nə qədər borcunuz var?

- 30 manat,

- 50 manat verirəm.

Yəhudi dedi:

- Söz danışığıdan keçər.

Əmir:

- Yüz manat verirəm.

- Söz danışığıdan keçər.

- İki yüz manat verirəm.

- Söz danışığıdan keçər.

Cənab Əmir:

- Necə yəni?

Yəhudi deyir:

- Danışığımız var. Gün anasının qoynundan doğanda.

Cənab Əmir çölə çıxdı və günə işarə edərək dedi:

- Ey gün get ananın qoynundan yenidən doğ.

Ona görə bu əhvalat o vaxtdan qalıb:

Günü günortadan qaytaran,
Saili boşdan qurtaran Ya Əli.

Cənab Əmir Sailin qolundan tutub çölə çıxardır. Sail görür ki, gün hələ yenicə anasının qoynundan çıxır. Deməli “ayı mişak etdi”, burdan yaranıb.

O vaxt bir qrup tayfa Cənab Əmirə biyət etmirdi. Deyərdilər ki, Cənab Əmir bizə bir möcüzə göstərsin, ona biyət edək. Ona görə Cənab Əmir ayı ikiyə bölür. Deyir on beş günü yarımçıq olacaqsan, on beş gündən sonra birləşəcəksən.

Müştehid deyir:

- Oğul ayrı nə bilirsən?

Qasım deyir:

- Qulaq as:

Əli Döldülü minər, Məhəmməd Buraq,
Ərənnər sərdarı ya şahı çıraq,

Abuzər Əlini eylədi qonaq,
Qırx yerdə söylədilər mehmangahını.

Cənab Əmirin bayramı idi. O, gəlib birinin evində əlinin dəsmalını, birində əsasını və s. qoyub gedir. Səhər bir yığıncaq yerinə gəlib çıxır. Görür ki, biri deyir bu gecə Cənab Əmir bizdə qonaq idi, o biri deyir bizdə idi. Belə-belə qırx nəfər düzəlir. Deyirlər hamısından yaxşısını Cənab Əmirin arvadı Fatimə bilər. Gedək görək Cənab Əmir bu gecə harda olub? Ona görə deyirlər ki;

Onlar yığılıb etdilər zaleh,
Fatimə onları çox gördü karı.
And içdi mən olum Allaha sarı,
Mövlam çölə qoymuyub qədəmgahını.

Müştehid soruşdu:

- Qasım, bəs harda olub? Deyə bilərsənmi?

Qasım dedi:

- İcazə versəniz deyərəm.

Qəbul olsa Xəstə Qasım duası,
Ərənlər sərdarı Qəmbər ağası,
Axır nida gəlir tutma bu bəhsi,
Əli ərşə endirdi seyfullahını.

Bu zaman mollalardan beşi də əlini qaldırıb deyir ki, icazə ver çıxacaq.

Qasım deyir:

- Səhərdən sən məndən soruşursan, mən cavab verirəm. İndi isə mən soruşacam sən cavab verəcəksən.

Müştehid deyir:

- Buyur!

Qasım:

- Namaz qılırsanmı?

- Bəli.

- Onlardan sual versəm bilərsənmi?

- Buyur.

Qasım:

Bir səhrada on yeddi qəzəynən,
Onların bir sak üzrə xubi qərar var.
Birisində doxsan iki əl gördüm,
Cəsət bir, gərdən üç, altı səri var.

- deyəndə Müştehid Qasımın üzünə tamaşa elədi.
Mollalardan beşi də əlini qaldırıb getmək üçün icazə istədi.

Müştehid dedi ki;

- Oğul, yenə varmı?

Qasım:

Səksən min molladı, səksən min seyid,
Səksən min xiyaban, səksən min meyid,

Cəmində yazılıb səksən min şəhid,
Səksən min şəhidin beş məzarı var.

Beş məzardan qalxır yeddi əlamət,
Onlar bir-birinə vermir heç möhnət.
Hər kimsə istəsə kəndinə dövlət,
Bircə zərrə onun simi-zəri var.

Xəstə Qasım sözüün yetir tamamə,
Gün doğan, gün batan gəlsin salamə.
Nə alim işidi, nə də üləma,
Təcnis mənasının çox hünəri var.

Aşiq Yunis deyir ki:

- Bu qıfıləndlərin mənasını mənim
ustadım Həsən Pərvanə açıb.

Sədnik müəllim:

- Həsən Pərvanənin açmasını mənə de.

Aşiq Yunis:

- Ustadım Həsən deyir:

Beş vaxt namazdadı on yeddi rukət.
Onlar mütəssirdi öz qərarı var.
Bir namazda doxsan iki əl qalxır,¹
Gərdən üç əyilir, lütfü səri var.²

¹ Döxsan iki dəfə “Ya Məhəmməd” deyib əl qalxır.

Müştehid deyir:

- Oğul, bir ayrısını da de cavab verim.

Qasım deyir:

- Sənə on beş şey deyəcəm. Onunu özüm açacam, beşinə isə sən cavab verəcəksən.

Beş yaşından on beş yaşa yetişdim,
Beşin atdım, beşin tutdum, beşi nə?
Haqq tərəfdən doğru yola yetişdim,
Bəlli oldum mən biyabar beşi nə?

Həsən Pərvanə bu qıfılbəndi də açır:

Beş yaşından on beş yaşa yetişən,
Beşi səqir, beşi kəbir, beş ayaq.

Beş yaşında uşaq hələ səqirdi nə desən
aldada bilərsən. On yaşında kəbirdi az-çox başa
düşür. On beş yaşında həyatı başa düşür, onu
aldatmaq olmaz.

Haqq tərəfdən doğru yola yetişən,
Beş kimsənə onu ulaşa varə,
Əli, Məhəmməd, Fatimə, Zəhra, Hüseyn.

² Namaz bütöv səcdədi. Yarım səcdə edirsən, üçüncüdə alnını möhürə qoyursan, gərdən üç əyilir.

Ömür bənzər dağ başında dumana,
Qəflətcə mən də yetdim ümmana,
On beş şey vacib oldu islama,
Beşi Sulidin, beşi Firudin, beşi nə?

Həsən Pərvanə buna cavab verir:

Ömür bənzər dağ başında dumana,
Bu gün varsan, sabah qalıb gümana.
Qəflətcə mən də yetdim ümmana.

O kişinin hökmü olsa bir damcı su dünyanı
yuyub aparar.

On beş şey vacib oldu islama.
Beşi Firudin, beşi Sulidin, beşi qunut.

deyəndə Xəstə Qasım deyir ki, elə deyil. Deyir
necədi?

Deyir:

- Qulaq as:

Xəstə Qasım qaldı həyat içində,
Din bir, xuriman şərait içində,
On beş şey də gəldi səlat içində,
Beşi oruc, beşi namaz, beşi nə?

Bu bəndin açmasına da Həsən belə cavab verir:

Həsən qaldı Quran bəyaz içində,
İnşallah atəşin yanmaz içində,
On beş şey də gəldi səlat içində,
Beşi oruc, beşi namaz, beşi zafiyət.

Müştehid deyir:

- Oğul, kitabda olanlardan sual ver, mən də cavab verim.

- Dedi ki, qulaq as.

Hökumət məqamında əyləşən alim,
Əvvəl mənə Yamən Hudan xəbər ver.
Ərşin sütununda, merac evində,
Söz nə keçdi, Göfti-Gudan xəbər ver.

Müştehid dedi:

- Oğul, mənim göylərdə nə işim var?
Quranda olandan sual ver.

O kimiydi zərnişanı oxudu?
Kimiydi Peyğəmbərə kəfən toxudu?
Adəmdən qabağa siqa yoxuydu,
Nədən oldu ənkə tudan xəbər ver.

Müştehid:

- Oğul, başa düşmədim.

Qasım:

- Qulaq as:

O kimiydi peyğəmbərə əsabə?
O kimiydi apardılar qəssabə?
Xəstə Qasım yetik deyil hesaba,
Bisdi, həkdi, zimu-zudan xəbər ver.

Müştehid ətrafına baxanda gördü mollalardan biri də qalmayıb. Qasıma üz tutub dedi:

- Oğul, məndən nə istəyirsən?

- Səndən heç nə istəmirəm.

- Sənə bircə sualım da var. Ona da cavab ver, sonra nə istəyirsən et. Əlimi qoyacam Quranın arasına, sənin əlinin əldə olduğunu onunla sübut edib biləcəm ki, doğrudan da əlin əldədi.

Müştehid əlini qoydu Quranın arasına və dedi:

- Buyur.

Xəstə Qasım bir “Təcnis” havasıyla deyir:

Əvvəli Bismillah nameyi Allah,
Göydən yerə endi əhsənül-xaliq.
Doxsan min kəlməni bəyan eylədi,
Onda nə buyurdu əhsənül xaliq?

Müştehid əlini götürdü, gördü doğrudan da əvvəli Bismillahdı. Dedi:

- Necə olubsa yəqin görmüsən. İkinci vərəqə əlimi qoyacam onu deyərsən.

Əlini qoyanda Qasım deyir:

Cənab Əli hüsnün düşüb külli-ələmə,
Doxsan min kəlməni gətirdi kəlamə.

Müştehid əlini götürəndə gördü həmin
sözlərdi.

Dedi:

- Oğul, atalar üçdən deyib. Üçüncünü də
desən, doğrudan da sənə inamım olar. Quranda
əlimi qoyduğum vərəqin bu üzünü də, o üzünü
də deyəcəksən.

Qasım dedi:

- Baş üstə.

Xəstə Qasım deyər fəhm edə bilməm,
Baratdı, yasındı fəhm edə bilməm,
Bu dünya işlərin fəhm edə bilməm,
Özün qismət eylə əhsənül xaliq.

Müştehid əlini götürəndə gördü ki, bir üzü
barat, bir üzü yasin.

Qasım dedi:

- Mən səni hamıdan yaxşı tanıyıram.

- Necə?

Qasım:

Könül həris deyil dünya malına,
Zərbabına, qumaşına, alına.

Qara xan güvənsin öz mahalına,
Xəstə Qasım kimi qəzəlxanı var.

Bunu eşidən Müştəhid əlini ağzına tutub dedi:

- Oğul, sakit dur. Məni burda Müştəhid kimi tanıyırlar. Mənim adımı hardan bilirsən?

- Sənin Tikmədaşda içdiyin sudan mən də içmişəm.

- Oğul, sənə kəbin kəsməyə icazə verirəm. Dinini tanıdım.

Qasım dedi:

- Onda öz dəsti-xəttinlə yaz, altdan möhürünü vur, qolunu çək ki, Xəstə Qasım Tikmədaşda yox, Ramda anadan olub.

Xəstə Qasım həmin kağızı götürüb qoyur cibinə. Vəzir Allahverdixan və xəlifə qoşunları ilə birlikdə Dağıstana gedirlər.

Gəlib Dağıstanda Ləzgi Əhmədin yanına çıxırlar. Salam əleyküm. Əleyküm salam.

Allahverdixan soruşdu:

- Oğul, İranda olmamısan?

- Xeyr!

Halbuki, Xəstə Qasım cavan vaxtı çöldə qoyun-quzu otardığı yerdə yatır. Yuxuda Allah Təaladan ona belə bir səda gəlir ki, Qasım filan qəbirin üstündə çörək var, götür onu ye. O, oyanır həmin çörəyi götürüb yeyir və Haqdan

ona bu çörəklə vergi gəlir. Çörəyin yarısını yeyib, yarısını isə çantasına qoyur.

O vaxt Dağıstanda ləzgilər öz yanlarında köməkçi götürərlərmiş. Bu köməkçiyə “xıdır” deyirdilər. Ləzginin yanındakı bu xıdır uşaq olur. Uşaq yorulur və acır. O yana, bu yana baxırlar, görürlər ki, hələ kəndə çox var. Amma, bir oğlan qoyun-quzu otarır. Özlərini çobana çatdırırlar. Ləzgi deyir, oğul bu uşaq acdı, bəlkə çantanda bir az çörəyin ola. Qasım çantasına qoyduğu para çörəyin parasını da kəsib (yəni 3\1-ni) həmin uşağa verir. Uşaq çörəyi yeyir, gedib Dağıstanda şairliyi ilə Yeddipara kəndə yiyələnir.

Bu söhbəti edəndə, Ləzgi Əhməd yenə də deyir:

- Mən heç yerdə olmamışam. Xəstə Qasım deyir ki;

- Oğul, otur sənə bir kəlmə sözüüm var. Götürür bir “Aşiq Hüseyini” havası ilə deyir. (Bu havaya “Dastani” havası da deyilir)

Dəli könül nə divanə gəzirsən,
Bivəfa dilbardan sənə yar olmaz.

Aşiq Yunis deyir:

- Sədnik müəllim, burda dilbar deyəndə gözəl adı çəkmir. Yəni dili acı olan adamdan

sənə kömək olmaz. Dili-bardan, yar burada kömək mənasındadır;

Düz çıxmaz ilqarı, əhdi-peymanı,
Hərcayıda namus, qeyrət, ar olmaz.

- Çörəyin parasın sənə verib yedirmişəm,
indi gəlib məni tanımadın?

Üz vermə nadana, sirr vermə pisə,
Axır qəlbin ya inciyə, ya küsə.
Ot bitər kök üstə, əsli nəyisə,
Yovşan bəsləməklə çəmənzar olmaz.

Xəstə Qasım günü keçmiş qocadı,
Gələn bəzirqandı, gedən xocadı,
Sərv ağacı hər ağacdən ucadı,
Əsli qıtdı, budağında bar olmaz.

- Mənim əlimin para çörəyini sən yemisən.
deyəndə Ləzgi Əhməd dedi:

- Mən soruşacam, sən cavab verəcəksən;

Səndən xəbər alım ay qoca aşığı,
Neçə ulduz neçə aya bağlıdır?
Tağlıq nədi, müsəlmanın şərtində?
Neçə tağlıq mustafaya bağlıdır?

Xəstə Qasım gülümsündü və dedi:
- Oğul, onu bizim yerdə 12-13 yaşında
uşaqlar da bilir:

Sənə cavab verim ay duran aşıq,
On bir imam bir mövlaya bağlıdı.
Tağlıqda tabelik müsəlmançılıqdır,
Yetmiş üç tayfa Mustafaya bağlıdır.

Aşiq Yunis deyir:
- Sədnik müəllim, millət yetmiş ikidir,
tayfa yetmiş üç. Ona görə ki, bir tayfa Cənab
Əmirə biyət eləmədi. Deyirdilər, Cənab Əmir bir
mücüzə göstərsin biyət edək. Ona görə tayfa
yetmiş üçdür. Cənab Əli mücüzə göstərmək üçün
barmağıyla Ayı ikiyə bölür.

Ləzgi Əhməd deyir:

Aşiq gözümlə qalıb bulaqda,
Mənə alim demə haqqı-hesabda.
İncil, Tövrət, Zəmbur, Quran kitabda,
Neçə min yazılmış ayə bağlıdır?

- deyəndə Qasım fikirləşdi ki, indi buna elə
cavab verəcəm ki, heç özü də cavabını verə bil-
məsin. Dedi:

- Oğul, ustadlıq birinci dəfə kimə verilib?
Ləzgi Qasımın üzünə baxdı və dedi:

- Siz mənə deyin kimə verilib?

Xəstə Qasım dedi:

- Ustadlıq adı birinci dəfə Cənab Əmirə verilib.

Aşiq Yunis deyir:

- Bu əhvalat belə olub.

- O vaxt Cəbrayıl dəryanın üzündə qanadlanır, uçmağa hazır olur. Uçmaq istəyəndə Allahdan səda gəlir:

- “Sən kimsən?”.

Cəbrayıl deyir:

- Mən mənəm, bəs sən kimsən?

Qanad, quyruq yarılr, yenə qayıdıb dəryaya düşür. İkinci dəfə elə olanda Cənab Əmir ona rast gəlir və deyir, oğul niyə bu hala düşmüşən? Cəbrayıl olanları ona söyləyir. Cənab Əmir deyir:

- Oğul mən sənə dediklərimi sən də Allaha de, onda uçub gedəcəksən. Allahdan sənə səda gələcək.

- Sən kimsən?

Onda de sən xalığsən, mən məxluqam, sən yaratmışan, mən yaranmışam. Mən sənə can borcluyam, sən mənə ruzi borclusan.

Haqdan səda gələndə Cəbrayıl həmin sözləri deyir və uçub gedir.

Haqdan yenə səda gəlir:

- “Ustadına rəhmət”.

Ustad söhbəti o vaxtdan qalıb.
Ləzgi Əhməd deyir qulaq as:

Əhmədəm dadıma yetişsin xaliq,
Qibleyi-aləmdən qoy versin sağlıq.
Dərya kənarında kimi uddu balıq?
Namaz qılır nə qibləyə bağlıdır?

Xəstə Qasım:

- Oğul, deyərəm sənə.

Xəstə Qasım qaldı Quran-bəyaz içində,
İnşallah atəşin yanmaz içində,
Balığın qarında namaz içində,
Namaz qılır, müsəlmanlığa bağlıdır.

Vəzir Allahverdixan Ləzgi Əhmədə üzünü
tutub deyir:

- Oğul, sən dedin Qasım cavab verdi. İndi
də Qasım deyəcək sən cavab verəcəksən.

Qasım fikirləşdi ki, bunun dastandan,
haqdan məlumatı var. Buna elə sual vermək la-
zımdır ki, cavab verə bilməsin. Götürüb deyir:

Qiyamət sirrindən xabi ruyəm mən,
Bir əcayib görmüşəm barı altıdır.
Yetmiş min gül açıb yeddi rəngdə,
Hər qönçənin gül yarpağı altıdır.

Vəzir Allahverdixan dedi:

- Cavab ver.

Ləzgi Əhməd dedi:

- Mən hamısına birdən cavab verəcəm.

Qasım başa düşdü ki, bu dolaşdı. Götürüb o birisini də dedi:

O barı sehr edir altmışı üçdən,
Yetmiş dəng edib qulaqdan, üzdən.
Səksəni dolanır çırağı beşdən,
Doxsan min qaranın ağı altıdı.

Dedi:

- Oğul, cavab ver!

- Hə!

Vəzir Allahverdixan Qasıma dedi:

- Sən sözünü qurtar görək nə cavab verəcək?

Xəstə Qasım dedi:

Qasım, mətləb dilə haqqı yaradan,
Hifz eylər səni oddan, bələdan.
Ağqırxlar məclisində gələn badələr,
Badə paylayanın sayı altıdı.

- De görüm onların adı nədir?

- Mənə üç gün icazə verərsənmi sənə bunların cavabını gətirəm.

Vəzir Allahverdixan dedi:

- Çöldəki Xəlifə qoşunlarını görürsənmi?
İndi özün öz dəsti xəttinlə yaz ki, mənim Qasım adlı adamla işim ola bilməz.

Ləzgi Əhməd deyir:

- Mən Yeddipara kəndin baci-xəracın Qasıma bağışlayıram.

Vəzir Allahverdixan Qasıma deyir:

- Qasım, deyə bilərsənmi bu dünya kimə xoşdu, kimə yox?

Qasım fikirləşdi. Allahverdixan düşündü ki, yəqin cavab verə bilmir.

Qasım dedi:

- İcazə verin deyim.

Ay arıflər bir təcübə eylədim,
Çarx dolanıb, hər bir yanı dönərmiş.

- Məni buralara gətirən, bu bəlalara salan
Ya Cənab Əli, sənın verdiyin çörəkdir. Burda da
məni imtahana çəkib, dardan qurtardın.

Tərəqqidən tənəzzülə düşəndə,
Növbaharın zınistana dönərmiş.
İkisi gözü tutar, ikisi qulağı,
Biri də qoymazmış dil danışmağı.

Qasım bu sözləri deyər özündən,
İnciyərmi nanəcibin sözündən,

Cida düşsən vətəmindən, elindən,
Dərdin artar, bir ümmana dönərmiş.

Qasım bu sözləri deyəndə vəzir Allahver-
dixan deyir:

- Qasım məni burda yuxarılara qaldıran
sənsən, indi də mən sənə əl verib yuxarılara
qaldırmalıyam.

Bu vaxt gördülər ki, yoldan bir əli sazlı
kişi keçir. Dedilər:

- A kişi, burdan gəl. Burda şadlıqdı bir
yaxşı duvaqqappa-müxəmməs havası çal, oxu.
Aşiq sazı götürüb bir duvaqqappa-müxəmməs
havası çalıb, oxudu:

Dağistanın gözəlləri behiştə qılman kimidir,
Laləxanım, Baləxanım ləli bədəxşan kimidir.
Qayaxanım, Mayaxanım hökmlü fərman kimidir,
Bayaxanım, Tükəzhanım qoynu rizvan kimidir.

Qəmərhanım, Əsmərhanım zimistanı yad eləyir.
Tellixanım, Güllüxanım məclisi şahbaz eləyir.
Məhrəmhanım, Ceyranhanım danışdıqca naz eləyir,
Barıxanım, Hanıxanım dərdlərə dərman kimidi.

Bəstixanım, Dostuxanım qəmzələri qandı bunlar,
Hürüxanım, Pərixanım, insana mehmandı bunlar.
Hərgizhanım, Nərgizhanım qoynu rizvandı bunlar,
Ədətəhanım, Sədətəhanım, Bayaxanım xam kimidir.

Sədnik Paşa Pirsultanlının (Paşayev Sədnik Xəlil oğlu) qısa tərcümeyi-halı

1. Paşayev Sədnik Xəlil oğlu.
2. Pirsultanlı.
3. Şair.
4. Filologiya elmləri doktoru, professor.
5. 1988-ci ilin dekabr ayının 30-da “Əmək vətəranı”, 1992-ci ilin may ayının 4-də “Əməkdar Mədəniyyət işçisi”, 2007-ci ilin yanvar ayında “Qabaqcıl Təhsil işçisi”, Türkiyə Cumhuriyyəti Kültür Bakanlığının “Teşəkkür belgesi”-ni almışdır.
6. 20 may 1929-cu il tarixdə Azərbaycan Respublikasının Daşkəsən rayonunun Qazaxyolçular kəndində anadan olub.
7. 1946-cı ildə “Daşkəsən” qəzetində “Zəfər bayramı” adlı ilk şeiri çap olunub.

8. Natamam orta təhsilini Qazaxıyolçular kəndində, orta təhsilini Dəstəfur internat məktəbində alıb. 1950-ci ildə H.B.Zərdabi adına Kirovabad Dövlət Pedaqoji İnstitutunun (indiki Gəncə Dövlət Universitetinin) birinci kursuna qəbul olunub, 1954-cü ildə Azərbaycan dili və ədəbiyyatı fakültəsini bitirib.
9. 2004-cü ildən AYB-nin üzvüdür.
10. 1955-ci ildən 1970-ci ilə qədər “Yeni Daşkəsən” (Daşkəsən), “Mübariz” (Goranboy) və “Yenilik” (Kəlbəcər) rayon qəzetlərində redaktor, “Kirovabad kommunisti” qəzetinin məsul katibi işləyib. 1970-ci ilin oktyabr ayında H.B.Zərdabi adına Kirovabad Dövlət Pedaqoji İnstitutuna müsabiqə yolu ilə müəllim qəbul olunub, baş müəllim, dosent vəzifələrində işləyib. Hal-hazırda Gəncə Dövlət Universitetinin professorudur.
11. 1993-cü ildə Ankarada keçirilən “İpək yolu uluslararası xalq ədəbiyyatı simpoziumu”nda və Nevşehirdə keçirilən “Hacı Veli Bektaş” tərəfində məruzəçi kimi çıxış edib. 1955-ci ilin iyul ayından “Bilik” cəmiyyətinin, 1960-ci ilin iyun ayından Jurnalistlər Birliyinin, 1989-cu ilin aprel ayından Aşıqlar

Birliyinin, 1998-ci ilin oktyabr ayından Azərbaycan Vətən Müharibəsi Veteranlar Birliyinin (fəxri), 2003-cü ilin iyun ayından Yeni Azərbaycan Partiyasının, 2004-cü ilin aprel ayından Yazıçılar Birliyinin üzvüdür.

12. Almaniya Avropa Türk-İslam Birliyinin dəvəti ilə “Yunis İmrəyə sevgi ili” kutlamalarında məruzəçi kimi çıxış edib, Türkiyədə elmi konfraslarda və simpoziumlarda iştirak edib, İranda yaradıcılıq səfərində olub.

13. 2007-ci ildə “Azərbaycan Respublikasının Əməkdar müəllimi”, 2009-cu ildə “Tərəqqi” medalı ilə təltif olunub.

14. Kitablarının siyahısı

1. Lalə, Aşıq Bəsti. Gənclik, Bakı, 1969, 55 səh, 10.000 nüsxə.
2. Yaşayan əfsanələr, Gənclik, Bakı, 1973, 78 səh, 4.000 nüsxə.
3. Xəstə Qasım, Gənclik, Bakı, 1975, səh 64, 2.200 nüsxə.
4. Yurdumuzun əfsanələri, Bakı, 1976, 45 səh, 30.000 nüsxə.
5. Nizami və folklor, Bilik, Bakı, 1976, 65 səh, 2.500 nüsxə.

6. Yanardağ əfsanələri, Gənclik, Bakı, 1978, 160 səh, 20.000 nüsxə.
7. Azərbaycan xalq yaradıcılığının inkişafı, Bilik, Bakı, 1981, 40 səh, 1000 nüsxə.
8. Nizami və xalq əfsanələri, Gənclik, Bakı, 1983, 128 səh, 4.000 nüsxə.
9. Bayatılar (toplayanlar: V.Vəliyev, S.Paşayev), Yazıçı, Bakı, 1985, 200 səh, 40.000 nüsxə.
10. Azərbaycan əfsanələrinin öyrənilməsi, Bilik, Bakı, 1985, 70 səh, 500 nüsxə.
11. Azərbaycan xalq əfsanələri, Yazıçı, Bakı, 1985, 285 səh, 50.000 nüsxə.
12. Azərbaycan mifoloji mətnləri, Elm, Bakı, 1988, (toplayanlar Sədnik Paşayev, Maqbet Əhmədov, Arif Rəhimov, Arif Acalov), 180 səh, 25.000 nüsxə.
13. Azərbaycan folkloru və aşıq yaradıcılığı (dərs vəsaiti), Azərbaycan Dövlət Universiteti Nəşriyyatı, Bakı, 1989, 88 səh, 500 nüsxə.
14. Azərbaycan xalq dastanlarının tədrisinə dair (metodik göstəriş), Bakı, 1989, 48 səh, 500 nüsxə.
15. XIX əsr Azərbaycan aşıq yaradıcılığı (dərs vəsaiti), Azərbaycan Dİİ-nin nəşriyyatı, Bakı, 1990, 98 səh, 500 nüsxə.

16. Öz səsim (şeyrlər), İdeya nəşriyyatı, Gəncə, 1990, 72 səh, 500 nüsxə.
17. Azərbaycan xalq söyləmələri, Yazıçı, Bakı, 1992, 211 səh, 10.000 nüsxə.
18. Pirsultan bulağı (şeyrlər), Elm, Bakı, 1994, 110 səh, 1000 nüsxə.
19. İnciçiçəyim (şeyrlər), Gəncə, 1996, 100 səh, 500 nüsxə
20. Karağan Usubun lətifələri, Gəncə, 1997, təkrar 2000, 2001, 37 səh, 1000 nüsxə.
21. Xalqın söz mirvariləri, Azərənəşr, 1999, 110 səh, 500 nüsxə.
22. İlahi bir səs (şeyrlər), Gəncə, 1999, 110 səh, 500 nüsxə.
23. Unnu Ağcanın lətifələri, Ekologiya nəşriyyatı, Gəncə, 1999, 60 səh, 500 nüsxə.
24. Ağdabanlı şair Qurban, Gənclik, Bakı, 2000, 177 səh, 500 nüsxə.
25. Dabrovol Qasımın lətifələri, «Əsgəroğlu», Gəncə, 2001, 62 səh, 200 nüsxə.
26. Yəhya bəy Dilqəmə el-oba məhəbbəti, Bakı, Agah 2001, 105 səh, 600 nüsxə.
27. Aşiq Bəsti “Bənövşələr” “Əsgəroğlu”, Gəncə, 2001, 80 səh, 300 nüsxə.
28. Heca vəznli şeyr və mənzum atalar sözləri, Gəncə, Agah, 2001, 110 səh, 200 nüsxə.

29. Heca vəznli tapmacaların inkişafı, AGAH nəşriyyatı, Gəncə, 2001, 110 səh, 300 nüsxə.
30. Azərbaycan eposunun əfsanə qaynaqları, Azərnəşr, Bakı, 2002, 102 səh, 500 nüsxə.
31. Qaraxanlı Künə Dəmirin lətifələri, Gəncə, «Pirsultan», 2002, 51 səh, 200 nüsxə.
32. Qamışlı şair Rüstəm, «Laçın qaya, çal yadıma düşəndə», Gəncə, «Pirsultan», 2002, 80 səh, 300 nüsxə
33. Yuxular olmasaydı, «Pirsultan», 2002, 60 səh, 150 nüsxə.
34. Ozan-Aşıq sənətinin nəzəri məsələləri, Bakı, Ozan, 2002, 208 səh, 250 nüsxə.
35. Ozan-Aşıq yaradıcılığına dair araşdırmalar, I cild, Gəncə, «Pirsultan», 2002, 203 səh, 150 nüsxə.
36. Ozan-Aşıq yaradıcılığına dair araşdırmalar, II cild, Gəncə, «Pirsultan», 2002, 230 səh, 100 nüsxə.
37. Bir içim nəğmə (şeyrlər), Gəncə, «Pirsultan», 2003, 70 səh, 100 nüsxə.
38. Heca vəznli bayatı və qoşma möcüzələri, Gəncə, «Pirsultan», 2003, 80 səh, 100 nüsxə.
39. Gəncəbasar lətifələri, Gəncə, «Agah», 2005, 201 səh, 300 nüsxə.
40. Bir çiçək də Vətəndi, Gəncə, 2005, 127 səh, 200 nüsxə.

41. Əsatirlər, əfsanələr, rəvayətlər (S.P.Pirsultanlı və digər müəlliflər), “Şərq-Qərb”, 2005, 304 səh, 2500 nüsxə.
42. Mir Cəfər Bağırov yaddaşlarda, «Pirsultan», Gəncə, 2005, 80 səh, 100 nüsxə.
43. Eldən-obadan eşitdiklərim, Gəncə, «Agah», 2005, 170 səh, 200 nüsxə.
44. Yıldızdağdan əsən külək, Gəncə, 2006, 100 səh, 200 nüsxə.
45. Azərbaycan folkloruna dair tədqiqlər, Gəncə, 2006, 402 səh, 200 nüsxə.
46. Publisistika və folklor, Gəncə, 2007, 330 səh, 200 nüsxə.
47. Azərbaycan əfsanə və rəvayətlərinin ədəbi abidələrimizlə müqayisəli tədqiqi, Elm, 2007, 310 səh, 500 nüsxə.
48. Pirsultan Pınarı (Şeirlər), «Pirsultan», Gəncə, 2007, 666 səh, 100 nüsxə.
49. Saz nəfəsli şeirlərim, «Pirsultan», Gəncə, 2008, 121 səh, 200 nüsxə.
50. Aşıq Şəmşirin poetik aləminə səyahət, “Təknur”, Bakı, 2008, 295 səh, 500 nüsxə.
51. Azərbaycan türklərinin xalq əfsanələri, Azərnəşr, Bakı, 2009, 427 səh, 200 nüsxə.
52. “Novruz-Qəndab” və digər məhəbbət dastanlarının müqayisəli tədqiqi, Azərnəşr, Bakı, 2009 112 səh, 200 nüsxə.

53. “Aşıq Tifil Əsəd və Aşıq Ağbulaqlı Aqıl”, “Pirsultan”, Gəncə, 2009 114 səh, 100 nüsxə.
54. “Qızıl beşik və Ana maral”, “Pirsultan”, Gəncə, 2010, 126 səh, 100 nüsxə.
55. “Lilpar bulağı”, “Pirsultan”, Gəncə, 2010, 120 səh, 100 nüsxə.
56. Azərbaycan aşıq yaradıcılığına dair araşdırmalar, “Azərnəşr”, Bakı, 2010, 260 səh, 200 nüsxə.
57. Azərbaycan folklorunda Molla Nəsrəddin gülüş”, Gəncə Dövlət Universitet nəşriyyatı, 2010, 130 səh. 200 nüsxə
58. “Azərbaycan yazarlar aləmində əfsanə inciləri”, Bakı, 2010, 360 səh. 200 nüsxə
59. “Azərbaycan aşıq poeziyasında və yazılı poeziyada təcnisin inkişaf tarixi”, Bakı. “Azərnəşr”, 2010, 156 səh, 200 nüsxə
60. Xəstə Qasımın ədəbi irsinin tədqiqi. Bakı. “Azərnəşr”, 2011, 250 səh. 200 nüsxə

Sədnik Paşa Pirsultanlıya həsr olunmuş kitablar.

1. Ələsgər Əlioğlu. “Sədnik Paşanın yaradıcılıq yolu”. “Səda”, Bakı, 1996. 52 səh. 100 nüsxə
2. Elm və sənət adamları Sədnik Paşa Pirsultanlı haqqında. “Pirsultan”, Gəncə, 2003, 410 səh. 300 nüsxə.
3. Seyfəddin Rzasoy. “Azərbaycan folkloresü-nəsləşmə tarixi və Sədnik Paşa Pirsultanlı”. “Nur-lan”, Bakı, 2008. 212 səh. 500 nüsxə
4. Qasım Qırxqızlı. “Sədnik Paşa Pirsultanlının bədii yaradıcılığı”. “Pirsultan”, Gəncə, 2010, 130 səh, 100 nüsxə.

Mündəricat

Yarım əsr Tikmədaşlı Xəstə Qasım sorağında	3
---	---

I FƏSİL

Tikmədaşlı Xəstə Qasımın həyatı, yaşamı və mühiti	24
--	----

II FƏSİL

Xəstə Qasımın çoxşaxəli və mürəkkəb yaradıcılıq yolu	43
---	----

III FƏSİL

Xəstə Qasımın “Dağıstan səfəri” dastanının səciyyəsi, elmi mahiyyəti və dastan yaradıcılığında yeri	81
---	----

IV FƏSİL

Xəstə Qasımın sənətkar ucalığı və şeirlərinin bədii qüdrəti	112
<i>NƏTİCƏ</i>	130

ƏLAVƏLƏR**QOŞMALAR**

Kəklilər	134
Ola.....	135
Lam-ləng ola	136
Aşnalığı.....	136
Oxurdu.....	137
Qurbanı.....	138
Saz ola.....	138
Sən nəşən	139
Divanəsidi.....	140
Əlimdə.....	140
Eylər-Eylər.....	141
Qalıbdı.....	142
Gülü məndən alınca.....	143
Yaxşısı.....	143
Qal indi.....	144
Olmaz.....	145
Sənəm gəl.....	146
Olsun.....	147
Deyərlər.....	148
Necola.....	149

İndi.....	150
Sevdiyim.....	151
Məni.....	152
Gəlırsən.....	153
Nə seçsın müştəhid, nə bilsın alim.....	154
Yaxşıdır.....	155

DİNİ QOŞMALAR

Əli.....	156
Xəbər ver.....	156
Əhsənül-xalıq.....	157
Əlındədi.....	158
Gəldi.....	159
Şeyfullahını.....	159
Mənə.....	161

QOŞMA-QIFILBƏND

Bir ola.....	162
Var.....	163
Gızlənər.....	163
Beşi nə.....	164
Var.....	165

QOŞMA-MÜSTƏZAD

Dördü bir-biriynən eylər ixtilaf..... 167

QOŞMA-DEYİŞMƏLƏR

Ləzgi Əhmədlə Xəstə Qasımın birinci deyişməsi 169

İkinci deyişmə 171

Üçüncü deyişmə 173

Dördüncü deyişmə 175

TƏCNİSLƏR

Həmayıl oldu..... 179

Sənəm al..... 180

Yayı nur..... 180

Yayılan məni..... 181

Çaphaçap..... 182

Ahular məni..... 183

Bilər..... 184

CİĞALI TƏCNİSLƏR

Görüncə..... 185

Üzhaüz..... 186

Ay hayıf-hayıf..... 187

GƏRAYLILAR

Düşdü.....	189
Eylərsən.....	189
Başına dolandığım.....	190
Dünya.....	191
Yoxdur.....	192
Çıxarır.....	192
Kimi.....	193
Eylərlər.....	194
Gördüm.....	195
Kimdi.....	196

DİVANİLƏR

Bax.....	197
Mənim.....	197
Ümmanı var.....	198
Mən.....	199
Yavaş-yavaş.....	200
	202

XƏSTƏ QASIMIN DAĞISTAN SƏFƏRİ

Sədnik Paşa Pirsultanlının qısa tərcümeyi-halı ...	242
--	-----

Sədnik Paşa Pirsultanlı
filologiya elmləri doktoru, professor

Tikmədaşlı Xəstə Qasının
ədəbi irsinin tədqiqi

Operator:
Nəzakət Arif qızı

Dizayner:
Turanə İmanova

Yığılmağa verilmişdir: 10.12.2010

Çapa imzalanmışdır: 21.01.2011

Qiyəti müqavilə yolu ilə

Tiraj: 200